

ОЛЕКСА
ГАЙ-ГОЛОВКО

СМЕРТЕЛЬНОЮ
ДОРОГОЮ

Олекса Гай-Головко
з портрета образотворчої праці мальяра
Михайла Дмитренка, 1941 рік

Олекса Гай-Головко

СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ

Подїї нашого часу

ТОМ ТРЕТИЙ

**ДЖУРЛ
ТЕРНОПІЛЬ
2001**

ББК 84(4 Укр) — 44.2 (2)

Г 14

Редактор — Петро Сорока, член Національної спілки письменників України, доцент Тернопільського педагогічного університету.

Г 14 **Олекса Гай-Головко.**
Смертельною дорогою. – Тернопіль: “Джура”, 2001.
ISBN 966-7497-44-5

Це третій том автобіографічної повісті відомого українського письменника з Канади Олекси Гай-Головка, талановитого поста і прозаїка, відомого публіциста, в якому він розповідає про перипетії власного життя від 1935 року до наших днів. Його життєва дорога видалася тернистою і сповненою небезпек й тільки дивом він уник страти в німецькій в'язниці, а потім вирвався з лабет енкаведистів, що оголосили полювання за ним у Німеччині.

О.Гай-Головко був міністром інформації в уряді Степана Бандери, що проголосив Українську державу влітку 1941 року в Львові.

Мемуари письменника читаються з нестихаючою цікавістю. На їх сторінках читач зустрінеться з такими відомими особистостями як Олег Ольжич, Юрій Стефаник, митрополит Шептицький, Іван Микитенко, Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) та інші.

Книга розрахована на широке коло читачів.

ББК 84(4 Укр) — 44.2 (2)

ISBN 966-7497-44-5

© О.Гай-Головко, 2001

© Джура, 2001

Замість вступного слова

Олекса Гай-Головко прожив велике і складне життя, на його долю випало немало небезпечних випробувань, тому і спомини про його минуле мають таку промовисту і точну назву. Смерть не раз підносила над його головою гостру і замашну косу, але завжди щось ставало їй наперед'ят і та смертельна небезпека, що нависала над письменником, черговий раз проходила мимо. Це виникається дивом, і сьогодні Олекса Несторович долає 91 рік свого життя. Він майже ровесник минулого століття, до якого так і просяється епітети – криваве і вогненне.

Хто хотів уникнути тривог життя і сковатися від того жахного колеса історії, той, очевидно, міг це зробити, адже завжди можна знайти тихий умиротворений прихисток, схимницький скит, чернечу келію. Але О.Гай-Головко відчував, що Господь покликав його до життя не для такого схимництва, а боротьби, тому ніколи не ховався від живої і тривожної дійсності, завжди залишався активним і дієвим її учасником. Він ніби кидав виклик суворій і неприхильній долі, тож довелося йому звідати і жах смертної камери, і загрозу розстрілу та тортур, і багато інших небезпек, що на кожному кроці чатували людину принципову, несхитну і незламну.

Все, що довелося пережити письменникові на життєвому шляху, він описав у спогадах. Сьогодні до читача приходить третій том, що завершує оригінальну і вражаючу своїм змістом і напругою трилогію. Два перших томи давно розійшлися і сьогодні стали бібліографічною рідкістю. Хочеться вірити, що не за горами той час, коли їх буде перевидано багатотисячним тиражем.

Спогади письменника цікаві з багатьох поглядів. Вони привертують увагу правдивим і яскравим відтворенням складної атмосфери 20-30-х років, а відтак воєнного лихоліття, що принесли на нашу землю фашистські орди. На сторінках “Смертельної дороги” оживають образи таких відомих людей як Володимир Свідзинський,

Частина перша

Розділ перший

Дні й ночі я думав про те, як вирватися з політвідділу, цього Смірновського рабства. А між тим щодня зростали редакційні вимоги Смірнової й перевиходивні методи її чоловіка. Здавалося, що я опинився на морально-психологічному боєвищі, з якого невблаганно і безповоротно сповзаю у страшну прірву.

У цьому нещасті згасали зимові, а також і весняні дні цього гнітючого 1935 року. Особливо нестерпно стало відтоді, коли мій єдиний приятель у Малих Кринках учитель Яворенко став для Смірнова підозрілою людиною. Смірнов настійно “порадив” мені не зустрічатися з ним. Після цього я опинився у повній ізоляції, ні перед ким не міг відкрити свою душу, ні з ким порадитися.

Це препаскудне становище ще більше ускладнилося після повернення Смірнова з кількаденного перебування в Глобинському районному партійному комітеті. Вони з дружиною не зводили з мене недремного ока, і я не мав зможи навіть присісти. Навіть у неділю – мій вихідний день – Смірнов змушував мене сидіти за мрякобісною ненависною працею – вивченням марксистської літератури.

Мене мучила невідчепна думка: що сталося? Що він привіз із Глобина? Чому так шалено почав налягати на мене і так само (як я довідався у селях) на голів колгоспів? Це не тільки хвилювало мене, а й цікавило, змушувало шукати розв’язку. Я міг знайти відповіді на ці настирливі

запитання тільки у Яворенка, під час таємної з ним зустрічі. Але як нам побачитися? У селі було непросто сковатися від людських очей, але я вирішив домогтися цього. І посприяв мені несподіваний проливний дощ, що однієї ночі пролився на Малі Кринки, як справжня тропічна злива. Якийсь час я вслухався в його кулеметну тріскотню по даху, і раптом з гірким сміхом накинув на себе плащ і пірнув у безпросвітню-чорну ніч.

Дощ тяжкими потоками молотив по моїй голові і бризкав з-під ніг, але спинити мене не міг. За кілька хвилин я був уже біля Яворенкової хати і стиха постукав у мокру шибку. Господар відразу впустив мене, але з докором:

—Я хотів вас бачити вдень, а не вночі. Та ще й не в таку зливу... Дуже хотів бачити. Але ви не появлялися. Чому?

В його словах вчувалися гіркота і справедливий докір.

—Мені заборонено з Вами зустрічатися, — щиро зізнався я.

—Смірнов підозріває мене?

—Підозріває вас, мене, голів колгоспів і всіх... усіх підозріває. Це сталося після його триденного перебування в Глобинському райпарткомі. Таке враження, ніби він найвся там маковиння і, як скажений пес, гарчить до мене. А його жінка не дає мені присісти. У неділю примушують завчати напам'ять “Капітал” Карла Маркса.... Я намагався щось витягти з його шофера Василя, але той вперто мовчить. Може, ви знаєте, що трапилося? Може, чули щось віднього?

—Чув, — відповів з ноткою вдоволення Яворенко. — Чув обома вухами, що Смірнов у тяжкій біді.

—Як це?

—Колгоспи під його наглядом виконали плян весняної посівної кампанії року лише наполовину. І йому “порадили” вжити всіх заходів, щоб надолужити втрачене.

—От він і надолужує, — сказав я. — Надолужує, як бачите. Я в небезпеці.

—Я також, — мовив Яворенко і після хвилинної задуми додав: — Але я на якийсь час маю намір зникнути, і мене не дуже шукатимуть. А за Вами, якщо ви спробуєте зробити те ж, полюватимуть. Якщо впіймають — це буде Ваш кінець. Тому раджу покищо виконувати все, що скажуть Смірнови. Може, таким чином переживете їх...

Ми розпрощалися як рідні — і я знову пірнув в темну дощову ніч, щоб непоміченим добрatisя до своєї хати.

На другий день уранці товаришка Смірнова викликала мене і гнівним голосом наказала зараз же добрatisя до зразкового колгоспу “Жити стало краще, жити стало веселіше” та з’ясувати як ідути справи з посівною.

—Обійдіть поля, запишіть, скільки останніми днями засіяно і скільки залишилось засіяти, — наказувала вона.
— Після цього підготуйте детальний звіт до чергового номера газети.

Якусь хвилину я чекав додаткових вказівок, топтався на місці, але вона гаркнула:

—Чого стоїте?! Ідіть і швидше повертайтесь!

На знак згоди я кивнув головою і вийшов. Добираючись до поля упроголодь, без сніданку, в пригніченому настрої. А ранок після проливного дощу був напрочуд гарний і ясний. Сонце лагідно зігрівало землю, ніби готовуючи її до сівби. Але на полі не було нікого — скільки сягало око пустка і тиша. Тільки пополудні приїхали возом, запряженим конем і волом, два сівачі. Вони некванено розпрягли їх і причепили посторонками до знятих з воза борін. Робили все мляво, ніби знехотя.

Один із сівачів натягнув на шию мішечок із зерном і заходився розсівати його рукою. Інший ліниво

розтягнувся на возі і запалив цигарку.

Якийсь час я здалеку спостерігав за ними, а потім підійшов до воза і привітався. Вони не дуже радо відповіли мені.

—Гарний день, — сказав я, щоб зав'язати розмову, — якраз для сівби.

—Так, якраз для сівби, — підтвердив сівач, — але не для мене.

—Ого! Чому це? — спитав я, усміхаючись.

—Повісьте мішечок із зерном на шию та походіть цілий день по ріллі, тоді зrozумієте, — промирив він невдоволено і гнівно.

—Не дають вам трактора й сівалки?

—Не дають.

—Чому?

—Запитайте нашого колгоспного комісара... Й не заважайте нам сіяти, коли хочете, щоб ми не попали в холодну.

Я був змушений відійти.

Перебуваючи перед цим у колгоспі “Жити стало краще, жити стало веселіше”, довідався, що за браком тракторних запасних частин уся техніка стоїть без руху. Так само поржавіли й поламані сівалки. Тому треба було довідатися в голові колгоспу — в “комісара”, як називали його поміж себе колгоспники, — чи після Смірновського наказу дістав він запасні частини і чи відремонтував сівалки. І я попростував до села.

А сонце розпалювалося все дужче й дужче, ніби насміхалося над готовим до сівби полем, як це завжди буває після весняного проливного дощу в Україні. Перед колективізацією у такі золоті дні захоплені сівбою селяни один поперед другого мчали в поле вгодованими кіньми з причепленими до возів сівалками, щоб кинути зерно у

спраглу землю. Працювали зранку до вечора, і за тиждень-другий всі лани були засіяні.

Захоплений цими спогадами непомітно для себе ввійшов я у Малі Кринки. Йдучи вулицею, позирав обабіч на господарства, які ще так недавно милювали око. Тепер за тинами виглядали порубані пні, що залишилися після голодного й холодного 1933 року. Село виглядало пусткою. Люди ховалися за наглухо зачиненими дверима. Тільки на одному обійті я помітив кілька курей і охриплого півня, що порпалися у траві.

Вражений побаченим і пригнічений сумними думками, що їх навіювало змарніле й вицвіле після п'яти років примусової колективізації село, я увійшов у колгоспний двір. Дивлюся в усі боки – нема ні душі. Бачу поруч з будинком два трактори, які, мабуть, заїхали сюди з тракторної станції й зупинилися на колгоспному дворі на довгий “відпочинок”. Трохи далі від них – купа поржавілих плугів з такими ж боронами й сівалкою, знищеними дощем і вітрами. Було видно, що частини з них уже розтягнені поганими людськими руками. Цього було досить, щоб зробити невтішні висновки, – і я швидко ввійшов до будинку.

У першій невеликій кімнаті досить просторого приміщення, конфіскованого в якогось господаря під час колективізації, сидів за столом уже знайомий мені Гусак – секретар і водночас заступник голови колгоспу. З вигляду це був худорлявий і блідий чоловік з безкровним, ніби восковим обличчям. Побачивши мене, він запобігливо схопився, вибіг з-за столу і кинувся мені назустріч.

– Заходьте, заходьте, – сказав він, схопивши мене лагідно за плече і запрошуючи до столу.

Я не ворушився.

—Сідайте, — мовив він улесливо, як говорять люди, що дуже хочуть комусь догоditи.

—Пізніше присяду, — сказав я. — А зараз хочу поговорити з головою.

—Для газети? — спитав він.

—Може, — відповів я.

Гусак розгублено глипнув на мене, а потім на двері протилежної кімнати.

—Вони сплять, — сказав він майже пошепки. — Натомися і сплять... Знаєте, кожен, хто наробиться, то хоче посплати.

—Звичайно, — згодився я. — Кожен, хто наробиться, мусить спочити. Але я також мушу дещо важливe з'ясувати для себе. Розбудіть його негайно. Він зрозуміє це і не гніватиметься на вас.

Гусак нерішуче глянув на мене, трохи повагався, потім махнув рукою і почвалав до кімнати, напівголосно трахнувши дверима.

Невдовзі до мене докотився гнівний бас:

—Чи ти здурув, що не даєш мені віддихати?!

—Ще ні, — відповів Гусак тремтячим голосом. — Але можу, бо маю гостя з редакції.

—Веди його сюди, по-доброму веди, — долинув до мене ледве чутний голос колгоспного “комісара”.

—Веду! Зараз же веду, — запобігливо сказав Гусак.

Відчнилися двері і він махнув мені піднятою рукою.

Я зайшов. “Комісар” М.Гавкун показав Гусакові на двері. І коли той вийшов, Гавкун відразу ж підвівся з ліжка й запросив мене увійти.

Цей дивно збудований чоловік мав кругле розпухле обличчя, посоловілі очі, що свідчили про нездорову пристрасть до випивки та надмірної їди. Великі вуха та

маленький ніс робили його карикатурним. Це враження підсилювали приземкуватий зріст та бочковидна фігура.

Коли я опинився біля нього, він недбайливо показав мені на стілець. Присівши, я став приглядатися до нього і помітив, що він не в дусі. Вирішив якнайшвидше з'ясувати все й піти геть.

Тим часом господар також не зводив з мене своїх маленьких, непривітних очей.

–Чого ви прийшли до мене – знаю, – почав він, вступившись поперед себе – хочете довідатись, як закінчує сівбу.

–Ви вгадали, – сказав я. – І як?

–Ніяк, бо не маю тракторів для праці на полі.

–Не маєте тракторів?!

–Мав обмаль, а тепер зовсім не маю. Бо всі вони “віздихали” на тракторній станції.

–Як це?

–Не дали нам запасних частин і вони вийшли з ладу. Два з них стоять у нашому дворі, ви бачили їх, коли проходили до мене.

–Бачив, – погодився я. – І коло них – поламані плуги, борони й сівалку. То як і чим ви думаєте виходити з прориву?

–Конем і волом входимо, – сказав він з саркастичною усмішкою. – А завтра вижену всіх, півладних мені людей сіяти й скородити руками.

Сповнені ненавистю його слова, викликали в мене глум до цього новоспеченого “комісара” і всієї колгоспної системи.

–А якщо не вийдуть? – запитав я.

–Вийдуть! – Гаркнув він, grimнувши кулаком по столі.

– А якщо спробують опиратися, не дам їм жерти.

Якийсь час ми сиділи мовчки. Потім я підвівся і налагодився уже йти, але він спинив мене своїм запитанням:

–То що ж ви скажете Смірновим?

–Скажу те, що побачив, як воно є, –відповів я і швидко вийшов з затхлої, наповненої мухами і довгий час непровітрюваної кімнати.

Втягнувши на повні груди свіже травневе повітря, я поволі подався з колгоспного двору на вулицю. Сонце вже скочувалося на захід, заливаючи землю своїм гарячим промінням. Хотілося умитися тим золотим соняшним теплом, очистити тіло й душу від того намулу, якого набрався в розмові з Гавкуном. Але треба було поспішати зі звітом до Смірнових – цих новітніх “знавців” і господарів української землі.

Ідучи, я дуже потерпав як зустрінуся з ними. Обвинувачуючи голів колгоспів у зrivі весняної сівби, вони також могли звинуватити й мене, що не вів відповідної пропаганди для здійснення плану весняної сівби. Таке звинувачення не могло минути безкарно – воно неминуче закінчувалося казематами енкаведе.

Наближаючись до політвідділу, я все більше і більше хвилювався. Поріг редакції переступив із зовсім розхитаними нервами і відразу зупинився. У редакції нікого не було. Не поспішаючи, ввійшов у друкарню, і там крім прибиральниці нікого не побачив.

–А де друкарі? – спитав здивовано.

Прибиральниця якось боязко глянула на мене й опустила очі на підлогу.

–Розбіглися, – відповіла ледь чутно.

–Розбіглися?! Чому? – Спитав я, підступаючи ближче до неї.

—Тому, що Смірнових викликали до району... От всі з друкарні й розбіглися.

—Погано зробили, — стверджив я. — Це їм так не минеться, коли повернуться Смірнови.

—Не повернуться, — впевнено сказала жінка після короткої мовчанки.

—Чому? — поцікавився я.

—Бо Василько прийшов додому пішки, а їх нема...

Ці слова викликали в мене притаєну радість та хвилювання, і я, довго не думаючи, відразу майнув до Яворенка. Дорогою я не йшов, а біг, бо вірив, що найшвидше довідається від нього, що ж насправді сталося зі Смірновими в районі.

Яворенко був у дома, — працював на пасіці. Він виймав з вулика рамки і уважно приглядався до них. Навколо роєм гуділи бджоли, але він працював без маски. Бджоли сідали йому на руки і на обличчя, але він не відгонив їх.

Побачивши мене, він швидко засунув рамку на місце і підійшов до мене. З веселою усмішкою скопив мене за руку й щосили потрусив нею.

—Слухайте, — вигукнув він. — Ми щасливі! Дуже щасливі!! Думаю, що ви уже знаєте чому?

—Дещо знаю, але прийшов до Вас, щоб довідатися більше.

—Це правда, що у Смірнових забрали авто, а їх вивезли. Василькові наказали повернутися додому — і він прийшов пішки. Як ви на це?

—Не знаю, — відповів я, здвигнувши плечима.

—Смірнових нема, і ніколи вже не буде, — з тріумфом закінчив Яворенко й потягнув мене в хату.

Там почастував свіжим пахучим медом, і сказав, що нетрудоздатні політвідділи згортаються, й порадив мені як найшвидше звідси вибиратися.

Ми по-братньому попрощалися, і на другий день я вже був у Глобині на залізничній станції. Просидівши там півдня в очікуванні потяга, увечері виїхав до Києва.

Розділ другий

Після кількох пересадок і пошуків поживи на безбуфетних залізничних станціях, я нарешті добрався до Києва. Зі залізничної станції зайшов до брата Юрія, хормайстра київської опери, щоб порадитися, де можна тимчасово прихилити голову. Брат з дружиною жили в тісній винайманій кімнаті, отож мені не випадало набиватися до них. Але у старенької господині – власниці цієї квартири – було досить місця в чулані, і я мав щастя з її дозволу поселитися там на кілька днів, поки знайду постійний прихисток.

З розповіді брата Юрія я довідався, що після кіровських погромів, відбулися нові арешти українських лінгвістів і особливо письменників та поетів. У квітні схопили професора київського університету й відомого поета Миколу Зерова, після цього арештували Євгена Плужника.

Полагодивши справу з нічлігом, я обережно, з внутрішньою тривогою і недобром передчууттям, яке не міг побороти, вийшов у місто. Тут на повну силу зростав травень. Ця пора року мені подобалася по-особливому, бо все в природі буяло молодістю, свіжістю, ніжністю і теплим леготом, що так ніжно і лагідно оповивав душу. З особливим розчуленням милувався я розквітлими каштанами, що осяювали світ рожевим цвітінням.

Захоплюючись красою природи, її весняними подарунками, я однак пильно придивлявся до людей, що проходили мимо. Їх настрій різко вказував на те, що

діялося в оточенні. Впадав у вічі пригнічений стан перехожих, похнюплені голови і зігнуті плечі. Люди ніби несли якийсь важкий невидимий тягар, чи ішли на страту. Ця тривога і страх мимоволі передалися й мені, і я став поспішати.

Опинившись напроти Пушкінської вулиці, я відчув, що ззаду хтось стежить за мною. Невдовзі він наздогнав мене і назвав моє прізвище.

—Чи так? — спитав він. — Я давно вас не бачив, чи не помилився?

—Ні, не помилились, — сказав я, дивлячись йому прямо у вічі.

Це був Віталій Чигирин, молодий, але вже добре знаний у письменницьких колах літератор. Вище середнього зросту, з непокірним вихрястим чубом, що чорною хвилею спадав на високе чоло, і приємним симпатичним обличчям, він справляв гарне враження. Обнявши мене дужою рукою за плече, він запропонував пройтися з ним. З Фундукліївської вулиці ми перейшли на Пушкінську.

—Отже, — майже пошепки сказав він, — з політвідділу перебралися до Києва... Чи назавжди?

—Думаю, що так, — відповів я.

—У Києві жити вам буде небезпечно. Краще, коли назад повернетесь до політвідділу...

Не бажаючи продовжувати цю неприємну розмову, я подякував йому за пораду й зібрався уже йти. Але він затримав мене.

—Між іншим, — сказав, — із Ленінграду приїхав поет Юхим Ружанський, ви знайомі, він розпитував про вас у Спілці. Я сказав йому, що може знайти вас у Мало-Кринківському політвідділі. Він лагодився поїхати туди.

—Сподіваюся, що він не поїхав ще, — зауважив я.

—Можливо, — відповів він, і після цього ми попрощалися.

Вістка про перебування Юхима Ружанського у Києві дуже схвилювала мене. Юхим був мені як рідний брат, і я міг з ним поговорити про все відверто та широко, поділитися найпотаємнішими думками про смертельну небезпеку, що нависала над мною і над такими, як я. Тому мусів якнайшвидше знайти його. Але де? Не на вулицях міста і не в Спілці письменників, бо там могли побачити мене знайомі.

Ще з харківських часів я знов, що видавництво “Молодий робітник” готує до друку Юхимову збірку поезій “Суцільна лірика”, яку порадило більш ретельно переробити та доопрацювати. Очевидно, думав я, Юхим виконав вимоги видавництва і надіслав до друку новий варіант. Отож, я міг найшвидше впіймати його саме у видавництві. Туди й подався.

У “Молодому робітнику” Юхима не було, але секретарка сказала мені, що невдовзі він має з’явитися. Я присів на лаві у коридорі і став чекати. Голову схилив якомога нижче, щоб відвідувачі, які з’являлися час від часу, випадково не впізнали мене.

На щастя, чекати довелося недовго. Юхим з’явився у відчинених дверях, і, обминувши мене, швидко попрямував до кімнати головного редактора.

—Стій, Юхиме, — спинив його я, підвівши з місця. — Чи уже не впізнаєш мене?

Він оставівся. А через мить кинувся до мене з розкритими обіймами.

—Олексо! Друже мій! — проказував він голосом, сповненим розчулення і хвилювання. — Пробач, ніяк не сподівався побачити тебе у цій коридорній темниці. Не

думав, що ти у Києві. Чув лише про твій “гріх” і “лікування” у якомусь політвідділі. Сподіваюся, що там “вилікували” тебе?

Неподалік від нас два автори також чекали на редактора. Їх поведінка здалася мені підозрілою.

—Може, поговоримо про це пізніше? — запитав я, щоб уникнути небезпечної теми у нашій розмові.

Саме з'явився головний редактор, і секретарка покликала Ружанського в кабінет.

—Сідай і чекай на мене, — сказав Юхим. — Я довго не затримаюсь.

—Гаразд, — погодився я.

Справді, довго на Юхима чекати не довелося. Але вийшов він збуджений, знервований, мовчки схопив мене за плече і потягнув на вулицю.

—Щось трапилося з твоєю збіркою? — спитав я.

—Трапилося, — відповів він гнівно. — Мого рукописа видавництво здало на рецензію Олексі Влизькові. У грудні минулого року, як відомо, його арештували з конфіскацією власності і разом з усім зникла й моя “Суцільна лірика”. Але я маю копію...

Якийсь час ми йшли мовчки, заглиблені в свої невеселі думки. Повернувшись з Пушкінської на Прорізну, Юхим сказав невдоволено:

—Якесь нещастя відбувається тут, на твоїй Україні. Страшне нещастя... Де ми змогли б присісти і тихенько поговорити про все?

—Не в мене, — відповів я, — бо тулюся в чужих людей, у тісному куточку.

—Так і я... Може, в якийсь закинutій і забутій пивнушці?

Сонце уже тріумфувало над будинками. Залиті золотом вікна, випромінювали чисте й запашне травневе

проміння. Ми вийшли з Прорізної на Хрещатик, і я повів Юхима на Бессарабку. У цій дрібноторговельній околиці ми й зайшли до так званої “пролетарської” пивної, в яку навідувалися тільки малогрошовиті відвідувачі.

У пивнушці було душно і брудно. Здавалося, підлоги тут ніколи не мили. Трохи чистіше виглядали столи, що їх розношувач пива час від часу витирав брудною масною ганчіркою. Жахливий вигляд мали й стіни, розписані різними нецензурними словами і спотворені брутальними малюнками.

У пивній уже зранку сиділо кілька, очевидно, постійних відвідувачів. Ми з Юхимом примостилися в куточку. Зігнутий, ніби під тяжким тягарем, розношувач пива приніс два запінених кухлі. Він з стуком поставив їх на наш стіл і мовчки відійшов з крижаною байдужістю на обличчі.

—Не думаю, що тут бувають грошовиті бонзи, — почав розмову Юхим, відпивши ковток пива. — Можемо відверто говорити про все.

—І все ж будемо обачні, розмовлятимемо тихо, — зауважив я. — Бо й між цими п'яницями можуть трапитися стукачі.

—Це так, — погодився Юхим після довгої мовчанки. — У цей скажений час треба бути дуже обачним, щоб після непродуманого слова не наразитися на смертельну небезпеку. Кажу це тобі, бо пересвідчився, що в Україні чекісти ведуть себе, як чорти у пеклі. Чому? Думаю, щоб з України вийняти її живу душу й мозок.

—Цілком згідний з тобою, — сумно відповів я.

У пивній почали з'являтися нові відвідувачі, але вони обирали місця трохи далі від нас. Ми замовили ще два кухлі пива і з галасливими словами, як водиться у пивній,

відпили кілька ковтків. А між тим продовжували свою тиху довірчу розмову.

—Чув я в Ленінграді про післякіровські арешти і знищання над українськими інтелектуалами, особливо письменниками, — сказав Ружанський.

—Це страшна правда, — ствердив я. — Між ними знищили моїх приятелів і знайомих — Косинку, Влизька, Фальківського, Буревія та багатьох інших.

—На цьому чекісти не зупиняється, — з глибоким сумом сказав Юхим ледь чутним голосом. — Нешодавно схопили Миколу Вороного і його сина Марка, а ще — Антоненка-Давидовича, Підмогильного, Миколу Куліша, Вражливого, Епіка, Остапа Вишню й інших. Ти знов про це?

—Не знов, — зізнався я. — Звідки міг довідатися про це в захолусному сільському політвідділі?

—Жахливо!

—Де ти про це довідався? — запитав я.

—У Спілці письменників, — відповів Юхим. — Щоранку туди сходяться ті, кого ще не арештували, щоб дізнатися, хто ще випав з цього світу. Я радив би тобі не з'являтися в Спілці.

—Буду обминати її.

Юхим відпив ще трохи пива, оглянувся на всі боки, й вів далі:

—Але між цю московсько-чекістську чуму, на жаль, улізли й наші гицелі — Леплевський, Перцов, Кацнельсон, Акимов-Егідес, Левін, Рахліс, Гольдфарб, Лейбович та інші, яких мені не вдалося запам'ятати. Але між цими людоловами найбільше відзначилася Гольдман — доморощена скажена хортиця, як її називають в Україні. Саме вона кинула в пашу смерті Шкурупія, Досвітнього,

Слісаренка, Семиволоса, Шабліовського, вишкрябавши обвинувачення зі стелі. На її совісті ув'язнення Остапа Вишні.

—Як ти довідався про це?

—Випадково, зовсім випадково. Вона родичка моїх господарів і часом заходить до них. Недавно, під час чергових відвідин, розповідала моїй господині про свої “успіхи”. А я — ні живий, ні мертвий — сидів у сусідній кімнаті, й почув ті жахливі зізнання.

—Коли б вона знала, що ти підслуховуєш, — сказав я, — то відразу з'їла б тебе з бебехами.

—Звичайно, але, як бачиш, на моє щастя, цього не сталося. А ще перед самим відходом вона нахвалялася, що незабаром “приголубить” Віталія Чигирина і ще кількох смертників... Але киньмо це, бо ще присниться в страшному сні... І до Гольдманки черга прийде, а також до всіх інших гицелів разом з їхнім червоним царем Ягодою. “Свої” доберуться, як це було з їхніми попередниками, коли “свої” “своїх” лупили.

—Аякже, — сказав я, — як кабанів перед Різдвяними Святами.

—Це так, — підтверджив Юхим. — Але дідько з ними... Розкажи краще, як у тебе з твоєю Квіткою.

—Марією? Та ніяк, — махнув я рукою. — Забудемо про неї...

—Щось сталося?

—Щось... Але не варто про це говорити...

—Слухай, братику, — спинив він мене рукою. — Не крийся переді мною... говори відверто, як я з тобою.

—Гаразд, — погодився я, бо не міг не погодитися. — Ця Квітка була отруйна і майже умертвила мене...

—Як? — спитав Юхим переляканим голосом, дивлячись

на мене широко розплющеними очима.

—Дуже просто. Ця “кофейка” була гепеушним притоном, а Марія з дівками — гепеушними слідонюхами для виловлювання “своїх і не своїх ворогів народу”.

—Ого! Це була надзвичайна “квітка”.

—Аякже, — погодився я. — Крім того Марія дісталася ще й спеціальне доручення виловлювати молодих письменників у Харкові на Каплунівській, у письменницькому будинку. Це робила за плечима обдуреного Володимира Свідзинського, одного з найвизначніших поетів сучасності, до якого з великою любов'ю і шаною горнулися молоді поети й письменники.

—То це вона “приголубила” тебе й інших?

—“Приголубила” і зникла...

—Можливо, тільки змінила місце. Можливо... гепеушники не таке ще витворяють зі своїми вимуштрованими дівками, до того ж красунями... Як же тобі пощастило вислизнути з тої смертельної пастики?

—Зовсім несподівано. — відповів я. — Після паскудних допитів одного ранку мене обмитого й переодягненого вкинули в палац ЦК партії. У ньому чекали на мене мої колеги. І знаєш з ким на чолі?

—З ким, цікаво...

—З Постишевим.

—Не може бути?! І що ж?

—Виматюкав нас і розігнав у провінцію на перевиховання. Мене на Полтавщину, до Малокринківського політвідділу.

—Чому Постишев ужив це — таке незвичне для гепеушницької влади? — спитав Юхим здивовано.

—Я думаю... це для того, щоб приховати перед широкою громадськістю арешти і нищення наймолодшого літературного покоління...

Розділ третій

Тим часом, улаштувавшись з помешканням, я постійно думав про працевлаштування. Треба було якнайшвидше знайти роботу, бо моя “худенька” кишена швидко спорожнювалася. Надія дістати хоча б якусь працю була пов’язана для мене з іменем Петра Панча, який перед моїм виїздом з Харкова до політвідділу пообіцяв допомогти, якщо у мене виникне така потреба.

Не довго думаючи, я подзвонив до нього, і цього разу він говорив зі мною з властивою йому делікатністю і навіть ніжністю, але без запрошення до себе. Я зрозумів, що це, мабуть, з огляду на теперішній непевний час і небажані письменницькі зустрічі. Але Панч написав мені і вислав поштою рекомендацію до “Радянської школи”.

У цій рекомендації, як тоді говорили гнані люди, сиділи всі боги, бо мене тут же прийняли без жодного слова та бюрократичних формальностей. До того ж прийняли на посаду фахового редактора. Крім такої великої несподіванки виявилося ще одне: у “Радянській школі” працювали мої добре знайомі – поет Олександр Сорока і мовознавець Дмитро Кислиця (Ієвлев). З ними я почував себе, як у дома. Але, на жаль, так тривало не довго. Одного невтішного дня адміністрація видавництва отримала повідомлення про моє соціальне походження, і я знову опинився на вулиці. І як це завжди буває: водночас з “благословення” господині позбувся житлового кутка. Після недовгих пошуків знайшов притулок на Прорізній, але з працею було складніше. Щоб отримати бодай якусь посаду, треба було заповнити величезну анкету, в якій центральне місце відводилося графі про соціальне походження.

Це був тяжкий час для мене і Юхима. Ми перебивалися тільки на дрібні гроші, що я діставав їх у журналах за відповіді на листи літературних початківців. Цього ледве вистачало нам на харчування. Після Юхимового від'їзду до Ленінграду я відчув страшну самотність. Лише час від часу зустрічався з братом Юрієм, який напівлегально працював заступником хормайстра Київської державної опери.

Часті зустрічі зі знайомими, приятелями й, навіть, рідними братами викликали в гепеушників нездорове підозріння в участі у контрреволюційних змовах і, як правило, закінчувалися арештами, тюрмами і швидким або повільним знищеннем. Тому з братом я зустрічався тільки зрідка, до того ж на глухих київських перевулках або в людних пивних за кухлем пива. Під час таких зустрічей ми розмовляли не упосліджену та приниженою рідною мовою, а ненависною, силоміць накиненою нам, московською, щоб гепеушники не звинуватили нас у націоналізмі.

Не знаходячи постійної праці, я вирішив далі “виживати” на відповідях літературним початківцям, а у вільний час, якого мав більш ніж досить, переглянути свої друковані в “Червоному шляху” оповідання, а також незакінчені й заплановані твори. Сподівався, що, може, щось із них поталанить опублікувати, а, головне – видати окремою збіркою.

Таким чином, 1935 рік був присвячений творчій праці. Тільки зрідка я показувався у Спілці письменників України. Заходив туди лише для того, щоб дізнатись коли й кого вполювали гепеушники і хто на черзі їхнього людоловства.

До праці над оповіданнями я приступив з досі незнаною мені завзятістю. Отож, протягом року опрацював кілька старих, ще створених у Харкові оповідань, а також написав кілька нових, і на початку 1936 року рукопис збірки під назвою “Світання” був готовий до друку.

Тематика оповідань була здебільшого соціально-побутова та громадянська – складний пореволюційний період, громадянська війна й советський побут, який почав опановувати Україну.

В часи гепеушницько-ягодського і єжовського людоловства та вбивства всі твори перед виходом у світ піддавалися жорстокій цензурі. Тому я був дуже обережний, щоб якимось словом не видати себе і не потрапити в смертельну пастку. Творчих засобів я навчився переважно у видатних західних письменників, особливо в норвежця Кнута Гамсона, італійця Луїджі Піранделло, француза Гі де Мопласана, американців Ернеста Гемінгвея, українців Аркадія Любченка і Петра Панча.

Кілька оповідань, зданих до друку в газети “Вечірній Київ” і “Вісті”, невдовзі побачили світ. Так само оперативно вийшла з друку, у цьому ж 1936 році, моя перша прозова книжка “Світання”.

У рецензіях на неї зазначалось, що вона є продуктом авторських творчих шукань і відзначається свіжістю і добротною технічною будовою.

Підбадьорений публікацією оповідань в газетах і виходом “Світання”, я взявся до створення нових оповідань. Упродовж 1936 року їх зібралося цілком достатньо, щоб видати нову книгу, і 1937 року вона вийшла у світ під назвою “Десять новел”. Обидві збірки вийшли друком у Державному видавництві України.

1936 рік виявився одним з кращих у моєму житті. Крім творчих успіхів я несподівано дістав працю редактора фільмів на Київській кіностудії. Моє життя відчутно покращилося, і тепер залежало від того, як довго я зумію втриматись на плаву. Однак відчуття тривоги не минало і я відчував, що все це тимчасове, хистке і непевне.

Зі зміною кривавого Ягоди – заступника голови ОГПУ СРСР Єжовим – комісаром внутрішніх справ СРСР – таким же кривавим людиноненависником – людське життя ще більше стало неможливим. Продовжувалися масові арешти і розстріли інтелігенції і простих людей. Терор панував в селі і місті, країна, здавалося, була охоплена епідемією чуми чи холери. Тепер оскаженілі енкаведисти вривалися в помешкання людей не тільки серед ночі, а й в білий день.

Наприкінці 1936 і в першій половині 1937 року у Києві зникла величезна кількість людей. Цього разу хапали уже представників різних професій – інженерів, лікарів, бухгалтерів, рахівників, високих і дрібних службовців, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, – переважно українців. Не минало лиxo і партійців – українців і малоросів. Серед них схопили й чимало письменників: Віталія Чигирина (який під час мого приїзду до Києва радив мені залишити місто), Дмитра Чепурного, Івана Калянника, Миколу Філянського, Зінаїду Тулуб, Микиту Годованця та інших. Серед інших арештували й сценаристів Київської кіностудії Аркадія Добровольського і Миколаєнка.

Звістка про це стала для мене страшною несподіванкою і впала на серце важким тягarem. Особливо болісно переживав я арешт Аркадія Добровольського, досить відомого в той час сценариста і вправного письменника. Ми працювали в одному будинку, але в різних відділах:

він сценаристом у сценарному, а я в літературно-мистецькому відділі редактором фільмів. До того ж ми працювали в різний час: я здебільшого уночі, а він – вдень. Тож бачилися рідко, здебільшого на перегляді нових фільмів, які, час від часу з'являлися в нашій кіностудії. З наших розмов, а також від інших працівників кіностудії, я довідався, що він – автор кількох сценаріїв, талановитий літератор, а також автор нашумілого фільму “Трактористи”. Тепер Добровольський, ставши “ворогом народу”, зробився постраховищем для тих, що знали його, з ким зустрічався і вів розмови.

Якоюсь мірою він став загрозою і для мене, хоч я ніколи не мав з ним одвертих бесід. Але, не дивлячись на це, скажені енкаведисти могли щось “пришити” мені, як оце “пришили” щось неймовірне самому Аркадію.

Ці думки постійно тривожили мене і з кожним днем все більше пригнічували. Днями я не знаходив собі місця, а ночами лежав без сну. Я ламав собі голову питаннями: що ж це діється в нас? Хотів знайти якісь аналоги в історії людства, але не знаходив. Не було такого ні в криваві часи Нерона, Калігули, Івана Грозного, Петра I та інших кровопивців. Тільки в наші дні хапали невинних людей і після одного розчерку пера розстрілювали у потилицю.

Те, чого я ніяк не сподівався і про що боявся подумати, – сталося. Повернувшись якось з кіностудії додому, зустрів у дверях господиню з простягнутим мені конвертом.

– Маєте листа, – мовила вона. – Листоноша сказав мені розписатися під час одержання і власноручно передати вам.

Я подякував їй і, розкривши конверт, облився холодним потом, ніби опинився нараз у льодовій камері.

—Що з вами? – спитала схвильовано господиня. – Чому ви так зблідли?

—Мене викликають до спецкорпусу енкаведе на Інститутську, 5. Маю бути там завтра о 10 годині ранку, – прожебонів я ледь чутним голосом.

—Викликають? Чого?

—Як свідка у справі двох моїх співпрацівників, кілька днів тому заарештованих енкаведистами.

—Це небезпечно. Це дуже для вас небезпечно...

—Знаю. Тому так тяжко мені йти туди.

Незабаром з праці повернулися її сини. Довідавшись від матері про моє лихо, обидва співчутливо хитали головами, але при цьому не втрачали почуття гумору, притаманного їм. Все ж, чуже горе – не своє.

—Свідчення ще не віщує смертельного нещастя, – сказав старший. – Але... хай охоронить тебе Бог... Краще вип'ємо й забудемо.

Забивши, таким чином, горілкою “баки”, як говорили тоді молоді хлопці, вони подалися відпочивати, а я вирішив зустрітися й на всяк випадок розпрощатися з братом Юрієм. Сумна це була зустріч. Разом з ним ми пройшлися Хрестатиком, а відтак розталися і я один побрів на Володимирівську гірку. Досить довго стояв там і дивився на тихий плин сутеніючого Дніпра, на рожеві вогні, що загорялися на березі й стрибали на темних хвилях. Час ніби застиг. Я не помітив, коли запала глибока ніч. Поволі повертаєсь додому через Софіївську площа. І хоч яким величним був Дніпро і навколоїшня природа, душевного заспокоєння вони мені не принесли.

Удома хлопці спали міцним сном. Я тихо примостиився у своєму куточку, але заснути не міг. Проходила година за годиною, а мені не спалося... Так до ранку й не зімкнув очей. Це була одна з найдовших і найважчих у моєму

житті ночей. Скільки важких і гірких думок передумав тоді...

Вранці, як тільки почало світати, став на коліна і щиро помолився Богу. Відчуваючи велику зміну на обличчі, знову ліг у ліжко і накрився з головою.

Коли хлопці пішли до праці, а господиня побігла займати чергу на закупи сніданку, я поволі схопився. Все робив якомога повільніше, щоб відчути ці останні хвилини свободи. Відчути і забрати їх з собою, заховати глибоко в пам'яті, щоб вони стали моїм скарбом у дні нещастя.

Умившись і одягнувшись, я знову впав на коліна і молився, молився Богу, тримаючись долонями за серце, яке підносило груди. Я благав Господа змилосердитися наді мною і врятувати мені життя. В свої слова вкладав найщиріші почуття. Потім з'їв шматочок хліба, запив холодною водою – і вийшов надвір.

Годинник показував п'ятнадцять хвилин на дев'яту. З Прорізної до Інститутської треба було йти не більш як десять хвилин. Тому я міг кілька хвилин помилуватись дорогим мені виглядом двора, до якого так звик за останній час. Тут було тихо і безлюдно. Навіть не маячила звична фігура двірника, який робив свою звичну працю. Очевидно, він закінчив роботу і спочивав у своєму підвальному прихистку.

Поволі, дуже поволі, я вийшов з двору на Прорізну й знову зупинився у затінку.

Стояв напрочуд соняшний ранок. На блакитному небі – ні хмаринки. І тому небо, між двома високими будинками, здавалося тихою голубою заплавою без жодної хвилі. Я озирнувся обабіч себе. Чи повернуся ще сюди колись? Чи побачу знову місце, чи помилуюсь його красою, як милувався нею щодня?

Несподівано на Пушкінській заревів з репродуктора хриплий голос:

Хараша страна моя родная,
Много в ней полей, лесов и рек,
Я такой другой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.

Цей голос ніби розбудив мене з глибокого сну. Скриготнувши зубами, я подався Прорізною на Хрещатик.

Там було майже безлюдно. Заклопотані люди повиходили до праці і тільки домогосподарки вешталися сюди-туди. Я, здавалося, не йшов, а сунув, ледь перебираючи ногами. Тверда бруківка Хрещатика ніби обпікала мені ноги. Незабаром зупинився, постояв хвилину і повільно перейшов на інший бік вулиці. Тоді почвалав до Інститутської 5, постояв трохи навпроти, і пішов по ній угору. Йшов дуже повільно, маленькими кроками. Ноги тремтіли й підкошувалися, в голові шуміло. У такому стані я опинився перед воротами “палацу смерти”. З сильним нервовим потрясінням відчинив залину фіртку і увійшов на подвір'я.

Два енкаведисти перегородили мені дорогу багнетами. Один з них перевірив, чи не маю з собою зброї, а другий прочитав листа, який я простягнув йому. Він люто глянув на мене й показав багнетом на будку.

У будці озброєний енкаведист виписав мені перепустку, і тільки я взяв її, – з-поза будки з'явилися два автоматники. Вони звірили перепустку з моїм паспортом і показали мені на вхідні двері до... “палацу смерти”.

З скрипом відчинилися двері і я знову опинився між двома автоматниками. Один з них оглянув мене, чи не маю зброї, а другий перевірив листа з перепусткою, і з

загрозливим поглядом звелів мені йти на перший поверх. У коридорі озброєний енкаведист назвав мені число кімнати, куди я маю з'явитися. Таким чином, перейшовши чотири варти, я опинився нарешті в “чистилищі”.

Коли відчинив двері кімнати, побачив за столом на червоному шкіряному кріслі циганкуватого офіцера з круглою головою, покритою жорстким чорним волоссям. Обличчя в нього було бліде і вимучене. Я подумав, що це сліди нічних допитів.

З-під стола виднівся великий револьвер, з усього видно, мавзер, що звисав з-під офіцерського паска.

Опинившись в кабінеті, я ніби став іншою людиною, і вирішив будь-якою ціною боротися до кінця, щоб вирватися з пазурів хижого і всесильного звіра. Рішучість і жага життя опанували мною. Я подумав про те, що мулу бути обережним і хитрим у розмові та як найменше говорити правду.

Тримаючи перед собою папір, очевидно з нотатками моєї біографії і становища, офіцер зміряв мене своїми чорними виряченими очима, і металічним голосом запитав, чого я прийшов. Ця бісівська гра не була для мене новиною, і я, зберігаючи спокій, назвав своє прізвище, фах і сказав, що мене викликали повіткою.

—Ага, пригадую, — відповів циганкуватий чоловічок з східною усмішкою в куточках м'ясистих губ. — Чи працювали ви з Миколаєнком і Добровольським на Київській кінофабриці?

—Так, — сказав я.

—А чи пригадуєте ваші розмови з ними? Ми знаємо їх зміст, але хочемо, щоб ви підтвердили.

—Безперечно, пригадую, — відповів я, переборюючи холод і біль у грудях. — Говорили про сценарії, обговорювали фільми, закони драматургії... Якщо хочете,

я розкажу про це докладно.

Енкаведист визвірився на мене своїми хижими очима.
З них повіяло на мене холодом смерті.

—Не прикдайтесь дурбасом! Мене цікавить, що вони говорили про Сталіна й Політбюро!

—Говорили те, що й усі громадяни про улюблена вождя і його вірних соратників.

—А може навпаки?!

Мої нерви напнулися до краю.

—Якби навпаки, — сказав я з викликом, — то відразу повідомив би вас, або когось іншого із ваших співробітників.

Бувалий енкаведист не дуже повірив у мою щирість.

—Свіжий переказ, але тяжко повірити. — сказав він, пропікаючи мене холодними зіницями. — Але... я вірю вам. Запам'ятайте свої слова... і йдіть додому.

Я розгубився з несподіванки. Але, опанувавши собою, прожогом кинувся з страшного приміщення. За якусь хвилину я знову повернувся у ясний і чудовий світ.

Розділ четвертий

Щоб трохи відійти і втихомиритись від тяжких переживань перед зустріччю з енкаведистом, які потрясли мою душу, я вийхав у Джулінку, де перебував мій батько. Я не бачив його більше дев'ятироків, і з першого погляду не впізнав. Тепер це був старий, кволий, пожовкливий, беззубий дідусь, з очима налитими неземним болем. Зацькований і стероризований комуністами, він, не маючи власного житла, доживав останні дні у сестринім хліві. Був одягнений у жалюгідне лахміття, жив тільки на хлібі з водою. Ночами крадькома виконував у навколоишніх селах християнські обряди. Побачивши мене, упав мені

на груди і надривно заридав, як дитина.

—Сину мій, — шепотів, погладжуючи долонею мене по обличчі. — Як я радію, що бачу тебе.

У мене близнули з очей сльози. Підтримуючи батька, щоб він не впав на землю, поволі посадив на плаский камінь, що служив, очевидно, йому за стілець під час денного відпочинку.

—Я також радію, батьку, що бачу тебе, — відповів я, притискаючи до грудей його сиву голову.

Тримаючись обома руками за мою правицю, батько напівголосно говорив:

—Я так молився... стільки молився, щоб побачити тебе... і Бог почув мою молитву, і припровадив тебе до мене... Припровадив, щоб ми побачилися востаннє і попрощалися...

—Батьку! Не кажи цього!

—Востаннє... Так підказує мені серце...

—Цього не буде, — сказав я. — Десь далеко у глушині я знайду працю і візьму тебе до себе... І маму візьму...

Сумним було наше прощання — з сльозами і зітханнями. Але батько був задоволений, що побачив сина. В цьому він знайшов душевний спокій.

Мов затравлений звір, я відчував безвихід. Мені тяжко було дихати задушливим советським повітрям. Було боляче дивитися на нашу прекрасну землю, так страшно опоганену і спотворену московськими зайдами. Але в безнадії я кріпився, щоб якось допомогти матері і безпорадним сестрам — родині репресованого і брутально знищеного батька — “ворога народу”. З моїх рідних постійно знущалися комуністичні дегенерати і принижували на кожному кроці.

Ріка невинної людської крові знову пролилася в липні 1937 року, і так неспинно текла українською землею аж до половини 1938 року. Пригадуючи історичне минуле людства на нашій Землі, я не міг знайти нічого жахливішого від цього геноциду.

У цей короткий зловіщий час зникнення в Україні сотень тисяч молодих і старших віком людей, здорових і хворих, була вирвана з життя й велика група національно-свідомих письменників. Пропали сліди Михайля Семенка, Івана Щербіни, Майка Йогансена, Фелікса Якубовського, Івана Маловічка, Миколи Чернявського... Невинні жертви, після брутальних і жорстоких фізичних та психологічних допитів, були засуджені “особливими трійками НКВС” до розстрілу. Судили їх за зчиненими дверима, щоб на волі ніхто не довідався, який голгофний шлях їм випало пройти. Вирок смерті скажені більшовицькі садисти виконували в день його проголошення, або на наступний ранок, відповідно до постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року. Усе майно засуджених конфісковували і їх дружини та діти залишалися без засобів до існування. Найчастіше їх чекала така ж зловіща доля, як засуджених чоловіків і батьків.

Це саме могло статися і зі мною, якби енкаведисти “пришили” мені подорож з Маловічком по Україні голодного 1933 року, або часті зустрічі з Каляником у Харкові, а потім 1936 року побачення з ним у Києві.

Днями й ночами я думав, що мені робити, щоб врятуватися від можливого арешту, жорстоких допитів і страшної безпросвітньої смерті. І видумав... сковатися десь у містечку чи селі на вчительській праці.

Але в ті люті дні треба було мати вагому причину, щоб енкаведистські муштровані пси не запідозрили у тактичній

втечі з міста. І ця причина у мене знайшлася: якщо запитають, чому покидаю місто, то я скажу, що не маю де жити... Наймав куточек і позбувся його...

Складвши отакий нехитрий план, я кинувся в пошуках кімнати. Перш за все ще раз побував у житлокомі, в якому вже кілька років стояв на обліку. З нього знову відправили мене з порожніми руками.

Дорогою додому в мене з'явилася думка – чи не вдатися до Івана Микитенка, секретаря правління СРПУ, і попросити в нього звернення з проханням до житлокому про надання мені житлової площа. Микитенко був дуже відомий письменник і громадський діяч, особливо в Києві, де його сприймали як літературного жреця. Його слава посилювалася ще й тим, що він був учасником недавніх міжнародних антифашистських конгресів письменників у Франції та Іспанії. Його послухають, думав я. Не довго вагаючись, я звернув з Хрестатика на вулицю Леніна й подався до будинку під числом 7.

Там довідався, що Микитенко саме приймає літературних відвідувачів. Я сів у коридорі на м'якому кріслі й зайняв чергу.

З Микитенком я був знайомий здалека. Добре зновав його із розповідей та розмов з іншими письменниками. Усі говорили про нього як про зарозумілу і виняткову самовпевнену людину, що не дуже панькається з іншими письменниками, які займають нижче соціальне становище, ніж він. Але я мусів спробувати.

Коли підійшла моя черга, увійшов в кабінет. Господар сидів за столом у шкіряному кріслі. Він був у синьому з світлими смугами костюмі, з-під якого виглядав гарний кольоровий светр, застібнутий на блискучі гудзики.

Наші погляди зустрілися. Я придивився до обличчя метра, і воно здалося мені змарнілим і стомленим, під

очима виднілися синяки, як це буває в недоспаних, виснажених важкими думками чи просто знервованих людей. Що трапилося з ним? Я не відмінав цього гордого і неприступного письменника. Але відкинувши усі здогади, вирішив полагодити свою справу і якнайшвидше покинути кабінет.

Микитенко зустрів мене сумною посмішкою, запросив рукою сісти з протилежного боку стола, напроти нього. Я привітався і в кількох словах розповів йому, що привело мене в його приймальню.

— Голубчику мій, — сказав він лагідно, що дуже здивувало мене. — Я уявляю, в якому становищі ви опинилися, і, повірте, з радістю допоміг би вам. Але я безсилий... і зараз не можу нічим зарадити. Заходьте, будь ласка, десь за тиждень-другий, — тоді спробую допомогти.

— Дякую, дуже дякую Іване Кіндратовичу, — говорив я розчулено. — На жаль, я не маю де жити й відразу мушу вийхати у село на вчительську працю.

— Дивітьсяся. Якщо не виїдете, — заходьте. Я спробую, — сказав він, з якимось особливим притиском наголошуєчи на останньому слові.

Я вийшов з будинку СПУ з розвихреними думками. Був прекрасний серпневий ранок, що поширював нев'януче тепло і запашне повітря. Сонце припікало, і я перейшов на другий бік вулиці в затінок ще зелених каштанів. Там обдало мене свіжкою прохолодою, і я попрямував вгору на Володимирську.

Раптом хтось назвав моє ім'я. Я стрепенувся — чоловічий голос був мені знайомий. Я придивився до людини, що стояла поруч, і відмінав російського письменника Петра Сєверова.

—Агов, старожиле, куди й звідки прямуєш? — запитав Петро.

—Куди — не знаю, — відповів я. — А звідки — скажу.

—З Спілки письменників, — випередив він мене.

—Точно.

—Що там згубив?

—Був у Микитенка. Просив допомогти мені з житлом.

—І що?

—Нічого. Він був дуже ввічливий і людяний зі мною, але чимось засмучений і сказав, що тепер не може нічим допомогти.

—А знаєш чому не може?

—Ні, не знаю.

—Про нього поширюють чутки, що він приховав своє соціальне положення, і ця качка скаламутила йому воду...,

—Сєверов задумався на мить і додав: — Забудемо... Ходімо краще на пиво з раками. Я знаю куди.

І ми попрямували на Хрещатик.

У Києві важко було знайти пиво з раками — цю вишукану і делікатесну їжу у ті часи. Але Сєверов якось діставав усе, про що я міг тільки мріяти.

Зайшовши в пивну, він сказав мені побути біля дверей, а сам попрямував до “старшого”, що наливав у кухлі пінистий напій. Поручавшись з ним, як з добрим знайомим, махнув до мене рукою і запросив сісти поруч. Не пройшло і хвилини, як на нашому столику з’явилося два кухлі пива і металева тарілка зі свіжими раками.

—Бачу, ти маєш приятелів і тут, — здивувався я, майже захоплено поглядаючи на Сєверова. На його круглолицьому обличчі пробігла вдоволена усмішка, і він підморгнув мені своїми вигнутими вгору, як підкови, бровами.

—Приятелів? — сказав він і гірко усміхнувся. — Усунеш йому в руку п'ять карбованців, от він і стане тобі не тільки приятелем, а й рідним. У нас скрізь і завжди рука руку міє. Притримуйся цього й добре тобі буде, весь вік щасливо проживеш.

Щоб збити його з цієї теми, я знову згадав Микитенка.

—Слухай, Петре, — мовив я. — Звідки ти взяв звістку про Микитенкове приховане соціальне походження?

—З вулиці.

—Якщо з вулиці, то це, по-моєму, не звістка, а бабська плітка.

—З вулиці плітки доходять дуже часто туди, куди не треба, — сказав він, піднімаючи келих з пивом. — Забудемо про це, Олексо, й вип'ємо за наше здоров'я і довге життя...

Розділ п'ятий

Одного передосіннього дня мені вдалося дістатися до голови обласної народної освіти з проханням призначити мене на посаду сільського вчителя. Я прагнув якнайшвидше вирватися з смертоносного Києва. Відчував, що це мені вдасться. І відчуття не обманули мене. Голова обласного відділу освіти Усачов, москвич, передусім запитав мене, чому я тікаю з міста.

—Мабуть щось натворив, і тепер замітаєш сліди за собою.

—Тікаю з міста, — спокійно відповів я, готовий до цього запитання, — бо не маю де жити. Роки перебуваю в жилкомі на обліку, і всі розмови закінчуються пустими обіцянками. Просив у Спілці письменників, щоб допомогли мені в цій справі, — там відповіли, що не можуть. Якщо ви допоможете мені десь влаштуватися на

нічліг, то обійдуся без села.

-Ти що, – з глузду з'їхав?! Маршируй до Брусилова в десятирічку! Там безкоштовно знайдуть тобі ліжко.

Отримавши призначення на вчительську працю, я дуже радів зі свого успіху. Дирекція десятирічки доручила мені викладати українську й російську мови, а також українську і російську літературу в старших класах. Я на це охоче пристав. А головне, дістав для проживання півхати й почав думати, щоб якнайшвидше стягнути до себе своїх нещасних батьків.

У цей час, – а була пізня осінь 1937 року – до Брусилова щоденно доходили моторошні вісті про страхітливо-криваві події. У Києві і в більших та менших містах і селах України, сталінські людолови продовжували чинити тотальній геноцид.

В жовтні, мов грім з ясного неба, упала на нас звістка про смерть Івана Микитенка. Його знайшли з пробитою головою неподалік київського “Шовкобуду”. Івана Микитенка – найвірнішого комуніста і найпопулярнішого совітського письменника зничили, як “ворога народу”. У зв’язку з цим дирекція школи негайно видала наказ спалити його портрет, а також вирвати з усіх хрестоматій, історії літератури і граматик усі сторінки, пов’язані з його іменем. Усе це при численних свідках пожбурили в огонь.

Разом із таємничим зниклим і по-звірячому вбитим Іваном Микитенком пропали ще два “великих” Івани – Кириленко й Кулик. А за ними – Яків Савченко та Гнат Хоткевич.

У цей страхітливий для України час серед ночі сталінські сатрапи схопили й моого батька і дядька Захарія. Дядька розстріляли у застінках вінницької тюрми. Батько,

замучений численними недугами, заживо осліплений, у тяжких муках загинув у Ворошиловградському концентраці. Мого наймолодшого брата Бориса енкаведисти схопили й вислали на Камчатку в так звані штрафні батальйони. Дружина дядька Захарія (рідна сестра моєї матері Параска) після арешту чоловіка збожеволіла і, блукаючи селами, померла під чужим тином. Тринадцятирічний синок Захара і Параски Володимир залишився круглим сиротою.

Думки про трагедію родини не давали мені спокою ні вдень ні вночі. Силуети рідних людей, по-звірячому знищенні комуністичною системою, стояли перед очима. У день я потроху пробував пригасити полум'я в моїм серці, спілкуючись з дітьми, читаючи для них лекції у школі. Гірше було вечорами – я не знаходив собі місця.

Осівши в Брусилові, я негайно надіслав листа матері, щоб вона, не зволікаючи, приїжджає до мене. І за два тижні після цього з великими труднощами мати прибула.

Брусилів був тихим містечком, загубленим серед широкополих піль і густих лісів. Поки що сталінська коса не сягала його, і крім одного, схопленого вночі “ворога народу”, як сказала мені пошепки господина, нікого більше не чіпали. Щоб утриматися на поверхні, я намагався якнайменше привертати до себе увагу. У той час “проросла” нова сталінська конституція, і я, як усі вчителі, був змушений вечорами “проробляти” її з колгоспниками. До цього обов’язку я поставився формально, але зовсім уникнути його не міг.

Арешт і розстріли найвірніших московсько-більшовицькій владі трьох літературно-олімпійських Іванів – Микитенка, Кириленка і Кулика, а також Хвилі, Коваленка і Щупака – викликали в мене страшне духовне потрясіння. Я остаточно впевнився, що Україна – це

російська колонія, і що українці можуть творити літературно-мистецькі цінності не для власного народу, а для Росії, її величі і слави. А в цьому була наша погибель, і тому я вважав за злочин творити легальні твори, і віддав весь свій вільний час та надбане уміння таємній поезії.

Тихо й спокійно перебув я зиму і весну у Брусилові. Наприкінці травня 1938 року відправив матусю до її доньок у Красносілку з тим, що влітку відвідаю їх і усіх привезу до Києва. Наприкінці червня я уже знову переселився до Києва.

Розділ шостий

Не зважаючи на те, що в половині 1938 року “єжовщина”, як називали московсько-комуністичну людобойню, дещо вщухла, на київських вулицях далі було безлюдно. Ті постаті, що тут і там подекуди з’являлися, йшли з похиленими головами, понурим і непривітним виглядом. Масовий геноцид просто паралізував людей, посіяв в їх душі страх і відчай. Люди боялися спілкування, уникали розмов і випадкових знайомств. Все жило в страшному оціпенінні і відчай. Те житло, що звільнилося внаслідок масових розстрілів й вивезення українців в сибірські “перевиховні” концетраки, тут же перебирали московські зайди. Страх перед нависаючою загрозою розбивав українські родини, штовхав людей на божевільні вчинки. Батьки не довіряли власним дітям, а діти батькам, бо хтось із них міг під час катувань духовно заломитися і потягнути до ями усю родину. Люди боялися не тільки людей, а й стін, підлоги і стелі, які могли мати “вуха”.

Мої перші київські дні були оповиті суцільною самотністю. Я виходив тільки в пошуках їжі і до редакцій журналів за листами початківців, що було моїм основним

фінансовим джерелом і допомагало вижити. Свідомо не заходив до СПУ, не зустрічався з письменниками, бо не вірив нікому з них, так само, як нікому не вірили більше ті, що уникли репресій.

Важко пропливали самотні дні, сповнені туги і скорботи, важких думок і гіркої безнадії. Але в ці дні я не переставав думати про матір, трьох сестер і молодшого брата. Прагнув перетягнути їх до Києва. Але з цього рахунку невдовзі брат відпав, бо потерпав, щоб його не схопили і не знищили, як батька. Він, намагаючись вижити, цілком відбився від родини. Отож, треба було шукати працю і приміщення для чотирьох осіб. У Києві з цим було надзвичайно важко. Навіть для однієї особи знайти помешкання було великою проблемою. Але мені неймовірно пощастило. Київська цукеркова фабрика набирала непрофесійних робітниць, і я без жодних труднощів улаштував там сестер. Виділили для них і житло у фабричному гуртожитку. А це означало, що з ними могла поселитися й мати.

Я і далі зрідка з'являвся між людьми. Але у ці важкі місяці я не опублікував жодного літературно-мистецького твору. Не робив для цього навіть найменших зусиль.

У повітря продовжувало пахнути порохом. З дня на день все більше й більше... Наприкінці літа 1939 року мені поталанило виїхати у складі спортивної групи у Кабардино-балкарські гори.

Це був час, коли імперіалістичні союзники – комуністична Московія і нацистська Німеччина – розірвали Польщу. Зі Західної України в Київ прибули українські націоналісти, і я відразу налагодив з ними зв'язки. Мої уста знову заговорили мовою мільйонів невільників, до цього замкнені залізними замками. Я висловив ними страшну правду, за яку б сталінські звірі

могли живцем закопати мене в землю.

Західні українці дивувалися, що після такої страхітливої масакри у Києві ще залишилися справжні українці, ще продовжувала жити свідома українська душа. Так, я залишався щирим українцем, хоч ніхто свідомо і відкрито не виховував його в мені: не був я ні в таємній організації, не вів довірчих розмов з моїми рідними. Таким зробив мене ВІН – московський червоний диявол. Я став свідомим українцем з духу супротиву, з почуття непокори і протесту, з святої ненависті до кривавих зайд і болю й жалю за мільйонами знищених невинних життів.

Я хотів діяти. Я хотів принести своє життя на вівтар України. Але у цьому стероризованому й заляканому оточенні це було майже неможливо. Щось зробити для України можна було тільки в Галичині. І я вирішив ужити всіх можливих заходів, щоб пребратися туди.

Якось у березні 1940 року я знову зустрівся з Петром Сєверовим. Після нашої “зустрічі” з Постишевим він ставився до мене по-приятельському відкрито і щиро, намагаючись якомога близче прихилити мене до себе. Можливо тому, що його мати була українка, а батько росіянин, народжений і вихований в Україні. Цього разу Сєверов, як донецький письменник, запропонував мені поїхати з ним на Донбас.

– Редакція газети “Вісті”, – сказав він, – посилає мене у Сталіно, на завод ім. Сталіна, а звідти у Дніпропетровськ, на завод ім. Петровського, щоб описати і прославити ті величезні виробничі успіхи, які здобули шахтарі під мудрим керівництвом улюблленого вождя всіх народів товариша Сталіна. Їдь зі мною! Удвох буде веселіше... і для кишені тепліше. Поїдеш?

Це була добра нагода вибратися з небезпечного Києва.

—А чому б не поїхати, та ще з тобою? — погодився я.

Наступного дня з Северовою рекомендацією я дістав відрядження й подорожні гроші, і цього ж вечора ми подалися потягом на Донбас.

Їхали у спеціальному плацкартному вагоні. Це був “панський” вагон, як називали його в Совєтчині, призначений тільки для визначних людей і відряджениців. У ньому ми мали все, чого душа забажає, — столики, матраси, подушки, чисті простирадла, ковдри та інше, — як у дома. Северов розкрив свою валізу й вийняв з неї півлітрівку.

—Будьмо, як у дома, — сказав він. — Перехилимо чарку!

—А чому ж би й ні? — погодився я. — Вип’ємо твоє — закусимо моїм.

—Так по-доброму не буде, — заперечив він, не давши мені закінчити. — Моя кишень ширша від твоєї. Витрусили з неї. А якщо виникне потреба, то заглянемо і в твою. Сьогодні мені краще живеться, як тобі...

Він ще якийсь час вмовляв мене і я погодився.

—Цього разу нехай буде так... — сказав я.

Ми підняли келихи і дзвінко цокнулися. Петро замовив в офіціяントа вечерю, і очікуючи її, ми перехилили ще по келихові.

—Як ти живеш тепер, Петре? — почав я здалеку, щоб не ставити лобового питання і не влізати в політику.

—Неважно, — відповів Северов, спередсердя махнувши рукою. — Зовсім неважно.

Саме прибув офіціант з вечерею, і ми ще випили трішки та й почали заїдати.

—Як це — зовсім неважно? — допитувався я, показуючи головою на двері.

—Тут безпечно, — відповів він. — У суміжних купе немає нікого. З усього видно, що вони ще й заброньовані. Отож можемо вільно говорити.

Я повірив йому. Він дечого навчився у свого батька, колишнього царського жандарма, і тому щодо безпеки більше розумівся від мене — священикового сина.

—Можливо заброньовані, але все ж варто бути обачними, — не відступав я. — То що ж у тебе нерозумне сталося?

—Колись я розповідав тобі, пригадуєш, що нарешті маю одну з найкращих і найрозумніших бабйонок на світі, — сказав він, але з незрозумілим сумом у голосі.

—Пригадую, і був дуже радий, що тобі так поталанило, — відповів я спокійно, хоч вжите ним слово “бабйонки” й дратувало мене.

—Я ніби передчував лиху, — сказав він, — і ось що вона недавно відколола: одружуйся, каже, бо відлечу від тебе.

—А ти що на те?

—Сказав, що одружуватися не можу, бо не знайду навіть найпаршивішої кімнатки, де ми могли б притулитися.

—То вона знайде собі іншого з кімнатою, — сказав я.

—Не знайде, бо всі ми — ти і я, й інші — безкімнатні...

—То ти таки справді тужиш за нею?

—Тужу, бо не знайду кращої й розумнішої од неї, — він на якусь мить упав у задуму, а потім вигукнув. — Забудемо. Краще вип’ємо, тут ще залишилося.

І ми знову випили.

—А як у тебе з цим, найтяжчим у наш час, бабським питанням? — запитав Северов.

—Ніяк, — відповів я так, як колись Юхимові Ружанському.

—Не шукаєш і не думаєш якусь приворожити?

—Не думаю, — коротко відказав я.

—Мабуть так само через відсутність житла?

—Так... і не так...

—Не ховайся, друже, — сказав Сєверов. — Знаю від тебе й від наших друзів, що ти обходиш найвродливіших бабйонок. Чому? Таїшся від інших, то не приховуй від мене.

—Не приховую, а не говорив про це, бо не було слушної нагоди, — сказав я. — Тепер є, то поговоримо.

—То кажи, не відтягуй, — наполіг Сєверов, запалений цікавістю.

—Я мав таких гарних і розумних, як здавалася тобі твоя, аж три, але всі вони ледь не довели мене до смерти.

—До смерті? — спитав Сєверов здивовано.

—Так. Першу, дванадцятілітню дівчину звали Даркою. Я був на рік старший від неї. Виганяв на пасовище корову, а вона свою, здоганяючи мене в полі чи в байраці.

—Цікаво, дуже цікаво, — нетерпеливився Сєверов.

—Та ще й як цікаво! Наше перше обопільне захоплення почалося в полі, і продовжувалося там же, або в байраці. Ми, підлітки, зачаровувались польовими або байрачними квітами, збирали їх, а наприкінці літа шукали ягоди й горіхи... і так тривало два літа.

—І чим закінчилися ці пошуки? — спитав Сєверов.

—Скажу, — відповів я. — Мала вона два “червоні” брати. Одного затяготого комуніста, а другого — прибитого комсомольця. Обидва були проти побачень їх сестри з сином диякона — “буржуазним виродком”. І заборонили їй зустрічатися зі мною, щоб випадково вона не завагітніла. Але вона все більше й більше липла до мене...

—Будучи підлітком, вона вже визріла для любові, і їй хотілося віддатися, — з глибокодумним виразом знавця зауважив Сєверов.

—Я бачив це, — підтверджив я, — і був обережний з нею. І тікав від неї... Коли брати довідалися про її байрачні полювання за мною, — тяжко побили її. При цьому наказали, що коли ще раз впіймають зі мною, то приб'ють мене до смерти.

Після цього наші зустрічі припинилися назавжди. Невдовзі Дарка стала комсомолкою, втяла косу й завагітніла від такого собі Лисянського, одруженого чоловіка, батька трьох дітей... Зрозуміло, що після цього залишилася неодруженою.

—Коли б це сталося між вами, то тебе давно вже перевели б в усопші, — сказав Петро, похитуючи головою.

—Ти щасливий, Олексо. Тебе доля нагородила особливим щастям, стаючи на варті над твоєю головою.

—Може й так, — погодився я. — Тільки в цьому я переконався пізніше, коли вдруге вискочив неушкодженим з полум'я...

—То розкажи, бо не знаю, чи будемо мати для цього ще одну таку нагоду.

—Розкажу, бо в потязі не можу заснути, — мовив я. — Отже, це було так... по суті, дуже просто було. Навчаючись у Красносільській агрошколі, я належав до літературного гуртка і часто виступав на літературних вечорах з власними поезіями. Як правило, такі вечори закінчувалися дівочими й юнацькими солоспівами.

—Ну й що ж? Це було в кожній школі, — перебив Сєверов.

—То, може, відкладемо розповідь на пізніше?

—Ні, ні! Вибач. Продовжуй.

У мене пересохло в горлі і я випив півсклянки води.

—Якось після моого виступу одна співкурсниця — звали її Валя — чорнява, симпатична дівчина, чудова співачка, сказала мені, що їй дуже подобаються мої поезії. В свою

чергу я сказав, що захоплююсь її голосом і вважаю, що їй неодмінно треба вдосконалювати його. Після цього ми зблизилися. Але прилюдно зустрічатися не могли, бо обоє мали “буржуазне” соціальне походження – я походив з духовенства, а вона – з купецтва. Тобто, як тобі відомо, обоє були “ворогами народу”.

–Точнo, як я, – сумно сказав Северов.

–Невдовзі після цього вона запросила мене у своє село, щоб там відсвяткувати разом з її батьками Різдвяні Свята. Я поділився цим з батьками і, отримавши їх дозвіл, вирушив у недалеку дорогу в село Таужну, в якому проживала Валя. Пам’ятаю, був гарний морозний день, світило сонце, ледь-ледь повівав вітерець... Навкруги було так гарно, що тільки радіти життю і світові, але чомусь на душі в мене було тоскно і сумно. Якісь недобрі передчуття гнітили мене. Хотілося повернутися назад і щодуху бігти додому... З такими тяжкими думками я увійшов у Таужну. На вулиці й поміж хатами було тихо й безлюдно. Лише на одному дворі я помітив діда, що лопатою відкідав від хати сніг. Я запитав у нього про Валю.

–Чи не рідня тобі? – поцікавився він, боязко позираючи навкруги.

Я сказав, що вона моя шкільна товаришка.

Дід знову озирнувся навколо і тихо прошептав:

–Її родину і її схопили теперішні пани – гепеушники й повезли у телячому вагоні на Сибір.

В його глибоких, налитих сумом і болем очах, я прочитав співчуття.

–Добре, що ти не попав їм у зуби, а то б і тебе схопили разом з ними. Тікай, синку, швидше тікай звідси, рятуй свою молоду душу...

Тільки тепер я зрозумів, яка загроза висіла наді мною, і чому душа моя так знемагала від туги і недобрих передчуттів. Подякувавши дідові, я щодуху кинувся назад додому.

Якийсь час ми сиділи з Сєверовим мовчки. Він підпер долонею обличчя і в такій позі застиг, мов статуя. А я втупився невидимим поглядом у вікно і ще раз перегортав у пам'яті страхітливі картини минулого.

Тим часом поїзд зупинився і ми побачили маленький станційний будиночок. Такі будинки стоять на невеликих станціях. В наш вагон з криком вдерлися нові пасажири, здобуваючи з приступом вхідні вагонні двері. Якийсь час стояв галас і метушня. Тільки після того як поїзд знову рушив, голоси стихли і запанувала звична тиша. Тепер лише стукіт коліс відлунював у повітрі. Ця монотонна пісня коліс завжди навіювала мені особливий настрій, трішки ностальгійний, трішки веселий, бо поїзд мчав мене у нові світи, на зустріч новому і непізнаному.

Сєверов, здавалося, заснув, бо не ворушився, і закрив долонями обличчя. Але раптом стрепенувся і мовив:

–То й від другої твоєї бабйонки загрожувала тобі смерть, хоч, треба визнати, не з її вини... Але ти згадував ще й про третю, то продовжуй розповідати, бо не засну.

–Добре, – сказав я. – Мушу тобі розказати, бо від неї загрожувала смерть. Видюща смерть! І не тільки мені, а й тобі і всім нашим приятелям.

Сєверов ніби зовсім пробудився і досить голосно засміявся.

–Говори дідові Мазаю, а не мені, – вигукнув він.

–Перші мої, майже смертні історії, закінчилися, – продовжував я, не зважаючи на Петрову іронію. – Я мав уже середню професійну освіту, міцне здоров'я, але з моїм

соціальним становищем, я не мав права навіть на найгіршу, найчорнішу фізичну працю. Тільки за декілька висловлених чи написаних в анкеті слів про мое соцпоходження мене могли вигнати, як останнього приблудного пса.

— Співчуваю тобі і добре розумію, бо й самому довелося скуштувати, що це таке — соцпоходження, — сказав Сєверов.

— Отож у цей страшний час я вирішив порадитися з моїм братом Юрієм, студентом Київського музично-драматичного інституту. Але брата уже не застав на волі — він сидів у тюрмі. Його засудили на вісім років тюремного ув'язнення за приховання соціального походження. Його друзі порадили мені тікати якнайшвидше. Тікати далеко, і я невдовзі після цього опинився аж у Ленінграді.

— Чому в Ленінграді?

— Там було найлегше заховатися між чужими і приховати своє соцпоходження. Я думав, працювати удень, а вечорами продовжувати освіту.

— Між чужими? — несподівано вихопилося у Сєверова. — Росіяни українцям не чужі... В першу чергу російські бабйонки.

— Не чужі й не свої, — відповів я. — Ти народився і виріс в Україні і знаєш, що нас ділить: ділить раса, мова, традиції і звичаї. Хіба не так?

Але Сєверов замість того, щоб погодитись зі мною, заперечливо похитав головою. А я продовжував:

— У Ленінграді мені було не до бабйонок, як ти висловився. Вони також були для мене не свої. А, зрештою, які б вони не були — свої чи не свої, — я обходив їх десятою дорогою.

У Ленінграді мені стало легше, я почувався безпечноше, але далі продовжував озиратися навколо себе. Працюючи чорноробом на Путилівськім заводі, я дошукувався знайомства з літературною музою, і невдовзі після цього став членом української літературної організації. Нею керував Олесич – поет без жодної виданої книжки, але впливовий комуніст і сексот ГПУ.

–І не без того було, щоб ти не освітлював своє життя ленінградкою? – вів своєї Северов.

–Не освітлював, щоб не затемнити себе. Якщо якась траплялася, то відразу відгонив її. Звичайно з Олесичем я не зав'язував дружби. А справжнім задушевним другом став мені жид Юхим Ружанський, який проклав не одну межу між моїм життям і смертю.

Незадовго після цього я став членом Ленінградської асоціації пролетарських письменників, що дало мені змогу вступити на вечірній літературний факультет Ленінградського університету. Закінчивши навчання, я став аспірантом науково-дослідного інституту “Речевої культури”.

–Між аспірантами, думаю, були помітні аспірантки? – підморгнув Петро. – Тут ти міг притулитися до якоїсь з них.

–До них притулялися інші, – відповів я, – бо в інституті викрили моє справжнє соціальне походження і мені довелось тікати до Харкова.

–То це в Харкові тебе чекала третя смерть? – спитав Северов.

–Воїстину чекала! – сказав я, зігнорувавши його іронію. – Україна і в тому числі її столиця Харків, переживали тотальній голод. Ти знаєш це, тому що був наприкінці 1932 року в Харкові.

—Був і все пам'ятаю, — підтверджив Сєверов.

—У цьому створеному хаосі я познайомився з письменниками. Якось, одного дня 1933 року, я зустрівся на вулиці з Олесичем, який прибув з Ленінграду до Харкова в партійних і, можливо, ще й інших справах. Ця зустріч мене налякала, бо я думав, що йому відома причина моєї втечі з Ленінграда. Але він через своє “перевантаження” не знав про неї, і запросив мене на каву до найдорожчого кафе, яке відвідували тільки найбільш грошовиті бонзи. Чи ти бував у таких місцях?

—Ні, не бував, бо не хотів бачити, як заливаються кавою й какао наші грошотряси, — з огидою відповів Сєверов.

—Нас обслуговувала вродлива офіціянтка. Такі дуже рідко трапляються в сфері обслуговування, — продовжував я. — Тут, у цім кафе, були й інші офіціянтки помітної зовнішності, але вона здалася тоді мені найпишнішою і найпомітнішою між ними. Так само, як сьогодні здається тобі твоя.

—І в цій “вроді” притаїлася твоя смерть? — в’ідливо промімрив Сєверов.

—Так! — відповів я. — І твоя, і наших приятелів.

Сєверов підвів на мене очі повні здивування.

—Що ти кажеш? — вигукнув він.

—Кажу правду, — спокійно відповів я. — Це кафе було гепеушським притоном, у якому “досліджували” націоналістичні хвороби видатних відвідувачів.

—В це тяжко повірити, — мовив Сєверов.

—Я так само думав, але невдовзі переконався, — сказав я. — З результатами своїх “дослідів” ці вродливі дівчата відразу ознайомлювали гепеушників і “досліджені” ставали жертвами. Найголовнішою дослідницею була саме та вродлива дівчина, що обслуговувала нас і впала мені в око. Її звали Марія. Олесич дуже захопився нею й

жалів, що не може закрутити їй голову, бо завтра виїжджає додому. Запитав, чи подобається вона мені. Я широко зізнався, що подобається, і то дуже, але не хочу мати з нею жодного діла.

Я глянув у вікно. Там благословлялося на світанок. Поруч пролітали зелені верхів'я дерев, до яких, здавалося, можна дотягнутися рукою. Все милувало погляд: неонові небеса, підсвічені сонцем, далекі поля... Миготіли телефонні стовби, тягнучи за собою вогкі дроти, схожі на залізне волосся.

Раптом Северов стрепенувся і вигукнув:

–Прокинься! Кінчай з цією манією!

–Звичайно, – відповів я. – Не залишу ж розповідь напівдорозі... Я вийшов з Олесичем з кафе і разом з цим вийшли з моєї голови думки про Марію. І більш ніколи не згадував її. Не зустрічав ніде, і, відверто кажучи, не хотів бачити. Але одного разу несподівано наткнувся на неї в закритій їdalyni будинку письменників по вулиці Каплунівській. Вона сиділа за столом у товаристві дуже талановитого і видатного поета Володимира Свідзинського, вдвічі, а може й більше, старшого від неї. Поета, як ти знаєш, улюбленаця молодих митців, до якого горнулися всі.

–Прийшла “пообідати” з ним? – зауважив Северов.

–Виходить, що так, – стверджив я. – Але тоді не тільки не знав, а й думки не допускав, з якою метою вона ходить по таких “обідах”. З Свідзинським ми нещодавно познайомилися і навіть зблизилися, подружилися. Побачивши мене, він підклікав до себе і попросив узяти вільний стілець та сісти поруч.

Під час обіду ми говорили українською мовою, а Марія – російською. Вона впізнала мене й запросила відвідати

їхнє кафе, коли мені буде зручно, після її праці.

—Значить, вона схопила тебе на гачок? — сказав Сєверов.

—Схопила як коханця, щоб вивідувати про тебе все, а сама вже, напевно, мала хахаля, призначеного гепеушниками.

—Виходить, що так, — відповів я. — Але я не міг про це й подумати. Під час нашої зустрічі, я запитав, чому вона, українка, говорить не своєю рідною мовою, а чужою, російською. Вона відповіла, що російська здається їй кращою від нашої, милозвучнішою і простішою. Я сказав на те, що рідна мова — як рідна мати.

Поруч проходили різні люди, і ми припинили нашу бесіду.

—У тебе й після цього не виникло підозри? — запитав Сєверов.

—Цього разу з'явилася, бо я звик бути обачним, — сказав я. — Тепер ніч і день не давала мені спокою думка про Марію. Довго я не зустрічався з нею і вирішив викинути її з своєї голови. Але одного дня, не знаючи місця моєї праці, вона з'явилася в редакції і звернулася до мене чистою українською мовою, дорікаючи, що я забув її, не хочу бачити.

—Треба було тобі більше “прощупати” її, — зауважив Сєверов.

—Абсолютно правильно, — згодився я. — Після кількох наших зустрічей, я, ти й інші наші колеги пішли в “Асторію”.

—Щоб відзначити твою книгу “Штурмові баляди”, — додав Сєверов.

—Під час святкування, як пригадуєш, ми торкнулися в кількох словах західної літератури і теми про зловіщий голод, що ураганом проносився над Україною. Думаю, ти пригадуєш, що трапилося після цього?

—Наскочили на нас гепеушники... і ми попали до каталажки, — сказав Сєверов. — Попали на певну смерть. Але Постишев не хотів нашої загибелі, щоб приховати нищення совєтською владою наймолодшого письменницького покоління, і він наказав випустити нас на волю й відправити усіх у провінцію, на перевиховання... А куди поділася Марія, що прирекла нас на такі страждання?

—Вона зникла... Свідзинський сказав, що вона нібито вийшла до Москви...

—Не думаю, — вголос роздумував Сєверов. — На якийсь час її, очевидно, перевели гепеушники на інше місце. Можливо, на ту ж працю серед київського наймолодшого письменницького покоління. Певен, що вона подалася туди з хахалем, призначеним ГПУ для її контролю. Хто знає скільки на її совісті нових жертв.

—Я теж про це думаю.

—Вона хотіла поховати нас усіх, але ми чудом врятувалися. Це наше щастя і наша доля, — сказав Сєверов і після довгої паузи додав: — Я часто буваю в Харкові й Москві. Пошукаю її. Якщо знайду, то відповідно віддячу за все... Будь певний.

Розділ сьомий

Вранці потяг зупинився на Сталінській залізничній станції. Ми вийшли з вагона й опинилися в станційній залі. Вирішили трішки підкріпитися з дороги, але скрізь виднілися порожні буфетні прилавки й більш нікого й нічого. Знайти якусь попоїжку ми могли тільки в міській ідалні. Тому сіли на трамвай і подалися до міста.

До нього, як сказав мені Сєверов, було далеченько, десь кілометрів з п'ять. Тому, щоб ознайомитися з колишнім козацьким поселенням, я сів напроти вікна і не відривав

погляду від плавно напливаючих краєвидів. Прагнув побачити степ – місце козацької слави. Але степу не було. Обабіч трамваю пролітали маленькі шахтарські осади, чергуючись з шахтами і горами непотрібної для промисловості рудої породи.

–А де ж розхвалений тобою степ? – запитав я в Сєверова.

–Побачиш пізніше, – відповів він трохи загадково. – Тепер дивися на донецьке чорне золото.

–Та дивлюся, – буркнув я. – Але мені сумно від нього. Степ під ним міняється. Я не бачу його.

–Взутра їхатимеш до Красноармійського, то побачиш.

Ми мчали далі. Зненацька, ліворуч трамвая, виросло кілька поверхових будинків, і я, показавши на них рукою, запитав:

–А це що за острів серед поля?

–Знаменитий студентський городок, – промовив Сєверов захоплено. – Перш за все знаменитий степовими красунями-козачками. Тобі варто було б там побувати. Можливо поласував би...

–Як журавель з миски, – відбувся я жартом.

Невдовзі ми в'їхали у місто, і Сєверов мовив:

–Ось ми на Першій лінії. А ото великий сірий будинок з правого боку вулиці – гірничий інститут. Звідси рукою подати до їdalyni.

Ми вийшли з трамваю, обминули гастроном і подалися до їdalyni, що була поруч. Але там не знайшли нічого, щоб кинути “на зуб”, як тепер висловлювалися. Та й до сніданку ще було далеко. Це, звичайно, нас не дуже розвеселило.

–Знаєш що, старожиле, – запропонував Сєверов, – ходімо в гастроном. Там усе знайдеться за гроші. А звідти зайдемо до пивнухи і за кухлем пива та аристократичною

закускою заглушимо музику шлунку. До речі, з пивнухі подзвонимо до товариша Івана Тупікова – директора заводу імені Сталіна. Чи, може, пошукаємо щось вартісніше?

–Ні, – сказав я. – Це саме те, що нам треба.

Вгамувавши голод доброю їжею і випивши по келиху пива, ми відчули себе краще, як у дома. В доброму настрої Сєверов подзвонив до товариша Івана Тупікова, і той погодився на інтерв'ю з нами сьогодні ж о десятій годині ранку у власному домі.

Отже, ми мали досить часу, щоб ознайомитися з містом. Перш за все побродили по вулицях ліворуч від Першої лінії. Вони були засмічені й брудні, бо тут тулилася шахтарська біднота. Заглянувши праворуч від Першої лінії, ми були вражені чистотою й високим рівнем благоустрою. Тут, як пояснив Сєверов, жили заводські бонзи, “ісповідники” Гастроному й Фабрики-кухні.

Таким чином, ми поволі й вчасно підійшли до садиби Івана Тупікова.

Великий, добротний, з червоної цегли особняк був обнесений залізною огорожею, що закінчувалася з обох боків від вулиці зачиненою брамою. Ми зупинилися біля неї і Сєверов похитав маленьком заржаленим дзвіночком. З двору миттю вибігли два величезні, як вовкодави, пси і скочили на огорожу, вишкірюючи гострі зуби. Десь за хвилину почувся чоловічий рипучий бас і з'явився господар. Він скопив собак за насильники, відтягнув їх від брами і привітався з нами по-московському. А до собак гаркнув:

–Ей ви, фашисти, тихо! Не знаєте, хто прийшов до нас, то мовчіть, бо покараю так, як ще не карав досі.

Пси нібіто зрозуміли погрозу і притихли. Тупіков відчинив браму і став напроти неї з двома псами.

— Провалюй, ребята, провалюй! — зарипів він, сунучи свою дебелу руку в наші долоні. — Драстуйте! Як делішкі?!

— Та помалу, — відповів я, підозріло позираючи на псів.
— А як з собаками?

— Вони в мене, як діти, — відказав господар.

Іван Тупіков був середнього зросту чолов'яга, але через опецькуватість видавався невеликим. Мав кремезні широкі плечі й коротку, ніби вилиту з металу, шию. Поручкавшись з ним, Сєверов сказав, задкуючи від собак:

— Краще було б, якби ви тримали їх на ланцюгу.

— Вони плохі, але я їх триматиму, — погодився він. — Заходьте, заходьте в мій дім. Тут дістанете всі відомості про завод, які потребуєте для вашої газети.

Ми увійшли в будинок. Він вражав достатком і розкішними меблями. Нас уже чекав пишно обставлений стіл. Біля нього крутилася повновида, з пещеним обличчям молодиця. Вона була на цілу голову нижча від свого чоловіка. Поруч стояла молода і вродлива дівчина, як ми довідалися згодом, секретарка Тупікова.

— Сідайте, ребята, і рубайте все, що вподобаєте, — широким жестомsovетського вельможі запросив нас Тупіков. — Відчуваю, як ви втомилися після дороги. Щоб написати щось до пуття, треба підкріпитися. Споживайте те, що нам вдалося дістати. З пошани до вас, дістати, — наголосив він.

— Віримо вам, — усміхнувся Сєверов. — Але може спочатку візьмемося до відомостей?

— Потім, потім з ними, — заперечив Тупіков. — Це не втече.

Запахи, що поширювались від столу, паморочили нам голови. Вражала й холодна закуска. Здавалося, тут було

все, чого тільки може бажати людська душа: свіжа риба в бляшанках, оселедці, шинка, ковбаси, масло і голландський сир. Між закусками підносилися спиртні напої – горілки, коньяк, кілька пляшок добірного вина, а посеред столу – велика пузата пляшка шампанського.

– Та ж сідайте, ребята, – наполягав Тупіков. Припрошуvalа також і господиня – дружина Тупікова, а вродлива секретарка ніжно взяла нас за плечі і силоміць посадила на крісла. Тупіков налив усім по келиху шампанського і підняв свій бокал вище голови з словами:

– За всіх і за вся, а в першу чергу – за нашого мудрого батька Йосифа Сталіна, що забезпечив нам таке радісне і заможне життя!

Ми мовчки спорожнили бокали. Налягаючи на закуску, я думав про те, чи пощастиТЬ нам врятуватися від брутальної енкаведистської наруги, перед якою в ці дні для московсько-комуністичної влади всі були рівні. Очевидно, загрозу відчував і Тупіков, тому прикривався велемовними тостами на славу “вождя всіх народів”. Ніхто не міг знати, що в нього робилося на душі. Це були часи, коли ніхто не міг почувати себе в безпеці: ні найвищі начальники, ні рядові робітники...

Випивши ще по одній чарці, а невдовзі по другій, Тупіков підвівся, потиснув нам руки і несподівано сказав:

– Я мушу йти до праці.

– У такому стані? – спитав я.

– А що такого? Я часто йду в такому стані, й інші йдуть, і я їм не докоряю... Пей, а дєло разумей!... Усі відомості про шахту дістанете у секретарки.

У кабінеті Тупікова ми отримали від секретарки відомості, надруковані на листочку паперу. Вона також

додала додаткові дані, які нам були потрібні. Секретарка спровокала приємне враження. Судячи з усього, їй було не більше 20-ти років, її природна краса зачаровувала і вражала. Вона ввічливо попросила нас, щоб ми після написання статті, перед відходом, познайомили її і з товаришкою Тупікову з її змістом. Ми зрозуміли, що вони просто не хочуть залишити нас без вечеї. І це, як з'ясувалося згодом, було справді так.

День поволі хилився до вечора. Зробивши своє, ми з'їли приготовлений для нас підвечірок, що був не менш розкішний, ніж обід перед тим. Зрозуміло, що в піднесеному настрої ми вийшли на вулицю.

Перш за все, нам треба було подумати про нічліг. Уявся за цю непросту справу Северов, бо на Донбасі він почувався, як у дома. Про місце в готелі не варто було й мріяти, тому він порадив спробувати щастя в студентському містечку.

Був березень, час канікул в інститутах і університетах. Погода стояла погідна, надвечір'я у цій степовій Україні було тихим і лагідним.

У цьому, так званому, студентському городку, проживало чимало студентів. А що були вони з найближчих сіл і шахтарських містечок, то багато з них подалися на канікули на відпочинок додому. Це була нагода для них підживитися і відпочити.

Отож, у цьому студентському городку тепер було чимало вільних кімнат, і ми без особливих труднощів знайшли нічліг. Ми мали намір переноочувати тут лише одну ніч і вранці виїхати до Красноармійська, а звідти податися до Дніпропетровська.

Отримавши в однокімнатній спальні два ліжка, ми не одразу лягли спати, бо були в піднесеному і навіть бадьюорому настрої. Сон не вабив нас. Вирішили зайти у

спортувальний зал, де відбувалися, як ми довідалися, чоловічі й жіночі атлетичні змагання.

У залі було гамірно. Скрізь миготіли атлетичні фігури дівчат і юнаків.

—Придивляйся пильніше до наших славетних дівчат, — спокусливо мовив Сєверов. — Вони справжні красуні, може, хоч одна знайдеться для тебе.

Я зрозумів, що він це говорить тільки тому, щоб подратувати мене.

—Кажеш правду, Петре, — відповів я, не відриваючи погляду від дівчат. — Я згоден з тобою. Славні вони, особливо на Донеччині. Тільки дивуюся, де вони тут, між цим вугіллям, беруться такі гарні, такої, сказати б, клясичної будови.

—Чого ж задумався? — сказав він. — Хочеш, підведу тебе до першої красуні, яка сподобається тобі.

—Не варто, друже, — відповів я. — Ти тутешній, спробуй для себе, — тобі краще пощастиТЬ, як мені.

Сєверов хтиво посміхнувся і вступив у розмову із знайомим юнаком, що саме проходив повз нього.

Вранці ми вийшли потягом до Красноармійська.

—Ось тобі наш донецький степ, що так хотів його бачити, — сказав Сєверов.

—Та бачу, бачу, — відповів я, не відриваючи захопленого погляду від вікна.

Перед нами справді розкинулися неозорі далі, що нагадували величезне зеленоткане полотно, якому не було ні кінця ні краю. Ген на обрії степ ніби запливав у небо і розчинявся в ньому. Це був березень, час пробудження землі, то ж степ прокидався до нового життя і кожної хвилини готувався вибухнути зелом і степовими квітами. Я переживав якісь нові, досі не знані відчуття. Це була й

гордість і насолода від земної краси. Коли ми в'їхали до Красноармійська, Сєверов запитав:

– Чи налюбувався донецьким степом?

– Налюбувався вдосталь, – відповів я. – А як гарно виглядає це містечко здаля.

Сєверов здивовано глянув на мене і нічого не відповів.

У цьому степовому поселенні за царських часів і НЕПу людям жилося непогано. Тут був заїзд для подорожніх, щось на подобі нинішнього мотелю, діяв млин, круподерка й інші дрібні підприємства.

Завдяки тому, що Красноармійськ був вузовою станцією, тут цілодобово панував рух.

Навколо цього містечка тулилися селяни й хуторяни, які господарювали на своїх землях. У зв'язку з тотальним грабіжництвом, яке совєтчики називали розкуркуленням, з 1929 року в місто, на працю в шахти, повтікало багато пограбованих і наляканіх українських селян. З метою наживи прибували сюди й росіяни. Багато селян опинилися в місті тільки в тому, у що були одягнуті під час наглого розкуркулення, без зимового одягу й без окрайця хліба в торбах. Рятуючись, вони вирили на околиці Красноармійська убогі землянки, які невдовзі отримали промовисту назву “собачовки”.

Але тут, поблизу залізничної станції, також ще за царських часів, було збудовано кілька добротних цегляних одно- і двоповерхових будинків. Вони призначалися для службовців станції. Саме в такому будинку жила родина Даренських, яка складалася з батька й матері і дорослої доньки Ольги. З ними підтримував дружні стосунки Сєверов. До нашого потягу ще було доволі часу і, щоб убити його, Сєверов вирішив провідати цю родину.

Нам пощастило: мати з дочкою були вдома, а з ними ще одна дівчина. Мати була середніх років, кругловида, з гарним темно-русявим волоссям. Відчувалося, що вона спрацьована, але трималася ще досить добре. Перша дівчина рисами обличчя нагадувала матір і я одразу здогадався, що це Ольга.

Але уже через кілька хвилин я помітив, що на мене особливу увагу звернула друга дівчина. Вона була трохи вище середнього зросту, з свіжим, рожевим, як яблуневий цвіт, обличчям, синіми, кольору весняного неба, очима, високим чолом, на яке спадало золоте волосся. Воно мені здалося витканим із соняшного проміння.

Тим часом Ольга представила її нам – ім'я дівчини було Галина.

Після короткої розмови я відчув, що дівчина все більше і більше подобається мені, особливо хвилював мене її голос – ніжний, співуний, лункий... Це було як удар блискавки.

Затриматися надовше ми не могли, хоч, може, й хотіли цього. Довелося поспішати на потяг, що йшов до Дніпропетровська. У вагоні Северов весь час дрімав, спершись на стінку біля вікна. Час від часу він прокидався, схоплюючись, але за мить знову поринав у сон.

За вікном поволі сутеніло. Мені не спалося. Словнений бентежними думками, весь час дивився у вікно, де пропливав степ, чарівний у своїй надвічірній величині. Але я бачив тепер не степ, мені було не до нього. У душу запала незвичайна дівчина, і думка про неї не давала мені спокою. Я намагався якось прогнати ці нав'язливі думки, але це мені ніяк не вдавалося. Картав себе, що перебуваючи в чужій хаті, не поцікавився навіть хто вона і звідки, хто її батьки, де вона вчиться чи працює? Мені вистачило б

тільки одного – її адреси. Але й про це я не подбав. Ще була надія, що в цьому мені допоможе Сєверов.

А він прокидався, щось бурмотів зі сну і знову засинав. Нарешті після чергового пробудження запитав:

–Чого вовтузишся, чому не спиш?

–Та не можу, – відказав я.

–Чому? – запитав він. – Я скажу тобі й сам чому.

Втріскався в дівчину в Даренських. Я помітив, як ти витріщувався на неї.

–Не знаю, – відповів я. – Може й утріскався. Чи не допоможеш мені роздобути її адресу?

–Чому ж? Зроблю це для тебе. Напишу Даренським, щоб вислали її. Певен, вони це зроблять для мене.

Я подякував йому і заплющив очі. Але не заснув. У голові знову крутилися думки про цю незвичайну дівчину. Намагався уявити собі як побачу її знову, яка це буде зустріч. Все зроблю, щоб це здійснилося, піду на неймовірне, аби таки зустрітися з нею...

Поволі розжарені думки влягалися і жар у серці затихав. Я далі дивився у вікно і степ знову видався мені чарівним і безконечним. Потяг з частими зупинками прямував далі і невдовзі ми опинилися на Дніпропетровській станції.

У Дніпропетровську, на заводі ім.Петровського, ми виконали наше завдання так само, як і на заводі ім.Сталіна, й цього ж дня відбули потягом до Києва.

Частина друга

Розділ восьмий

Я любив Київ особливою любов'ю за прекрасну місцевість з пишними садами, з яких виринали старовинні будинки і сяяли золотом куполи древніх церков. І я ненавидів цю північну орду, що затопила це золотосяйне місто і руйнувала його. У рідній столиці українцям не було місця: винищували вчених і простих людей, брутально поводилися з ними в державних установах, забороняли українську мову. В похмурих застінках НКВС томилися тисячі кращих синів України, а ще мільйони були вислані на повільну смерть у сибірські крижані гулаги. Косовиця смерті тривала щоденно й постійно.

Я повертається до Києва, що знемагав у червоному павутинні, й здавалося чув голоси незліченних жертв. Я відчував також, що такою ж жертвою можу стати і я. Усе мое єство – душа і серце – протестували проти цього. Я мусів щось робити, щоб не тільки не стати безборонною жертвою, а й якнайдовше не допустити до цього.

Я розумів, щоб врятуватися, повинен якимось чином втекти на Захід. Але західні кордони, що межували з Україною, були обведені заливним колючим дротом та насаджені кулеметними гніздами. З іншого боку їх підпирали німецькі фашисти. Спробувати прорватися через таку заливну заслону, означало приреєсти себе на смерть. Але в моїй нещасній голові це здавалося інколи цілком реальним. Більшовики захопили Західну Україну. Тільки тепер, думав я, через неї можна вирватися у вільний західний світ. Але щоб дістатися до Галичини, треба було

мати спеціальний дозвіл від НКВД і відрядження від якоїсь поважної установи на працю.

Я був членом Спілки письменників України, і міг звернутися за відрядженням до неї. Але головував у Спілці Олександр Корнійчук, який після моого виходу з тюрми, вороже ставився до мене. Я розумів, що звертатися до нього не варто, бо він ніколи не дасть мені відрядження, скоріше навпаки: звинуватить мене в тому, що я хочу пробратися до Галичини, щоб зв'язатися з націоналістами.

Отож я одразу відкинув думку йти до Корнійчука. Але як голова Спілки він часто їздив на поклони до Москви і на час своєї відсутності залишав заступником свого швагра Натана Рибака.

Я знов Рибака дуже добре ще з харківських часів. Він був також, як і Корнійчук, жидівського походження, але значно приємніший, людяніший, не такий зарозумілий, не злопам'ятний і, головне, не такий мстивий, як Корнійчук. У Харкові в нас налагодилися гарні взаємини і я навіть поважав його.

Отож, я почав стежити за Корнійчуком і очікувати, коли він подастися на черговий поклін до Москви. Але дні проходили за днями, а він нікуди не виїжджав. Сиднем сидів у дома, або ж зрідка з'являвся в СПУ.

Так пройшов березень. У квітні я випадково зустрів на Хрещатику Євгена Фоміна. Це був відомий у той час поет, але переслідуваний комуністами. Йому навіть заборонили публікуватися. Відчувалося, що ці переслідування не минули для нього марно. Він був блідий з вигляду, неймовірно худющий, обдертий і в гнітючому настрої. Але як ніхто інший, він знов усі новини, був в курсі усіх справ.

Передчуваючи, що довідаюся від нього щось цікаве і корисне, я запросив його у пивнуху. Тут замовив пиво і бутерброди на двох, і ми розговорилися. Євген розповів про тотальне пограбування совєтчіками Галичини й Волині, арешти німців-менонітів, які дивом уникли виселення і репресій під час колективізації, а також про виклик Корнійчука до Москви.

—Пахне війною і то дуже сильно пахне, — сказав Євген, нахилившись до моого вуха.

—Що ти таке кажеш?! — вихопилось у мене, бо я був повністю заскочений такою новиною.

—Пахне, дуже пахне, — ще раз повторив він. — Бо чому б то вісімнадцятирічних хлопців мобілізувати в десятилітках і відправляти на військове навчання? Чому мобілізувати юнаків, старших за віком? І нас з тобою можуть схопити й відправити до армії...

Розпрощавшись з Євгеном, я не знаходив спокою і вирішив наступного ж дня піти до Натана Рибака.

На моє щастя, він саме був вільний, мав добрий настрій і прийняв мене радо. Ми привіталися і він одразу ж запитав:

—Як Ваші творчі справи?

—Не важно. — відповів я. — Написав три книги майже на коліні, а тепер і такої можливості не маю — зав'яз на одному місці.

—Це чому?

—Не маю де жити. Навіть не можу знайти куточок. Чув, що в Західній Україні справа з квартирами значно легша. Чи не міг би я поїхати на працю до Львова? — запитав я обережно і з завмиранням серця чекав на його реакцію.

Натан Рибак мовчав.

—Я хочу, — продовжував я, — у найскладнішій ситуації довести свою відданість партії і радянській батьківщині.

–Добре, – відповів він. – Сподіваюся, що ви це доведете.

–Неодмінно доведу, – впевнено відповів я.

–Довго не думаючи, він пообіцяв, що відправить мене до Львова на пропагандистську працю.

Це була моя велика перемога і мені коштувало великих зусиль, щоб не виявити своєї радості, не вибухнути сміхом.

Натан Рибак тут же написав звернення СПУ до агітпропу ЦК комсомолу, щоб відправили мене на працю в редакцію однієї з комсомольських газет у Львові.

У цьому зверненні сиділи усі боги, бо в агітпропі і НКВД, де я отримав перепустку через кордон, не спитали в мене ні про соціальне походження, ні про перебування в енкаведистській тюрмі.

Розділ дев'ятий

Так я вирвався у вимріяний світ, що обіцяв мені порятунок і свободу. Це був для мене зовсім інший світ, і я дивився на нього широко розплющеними очима. А в серці я трепетно ніс образ чарівної дівчини, яку зустрів в степах Донеччини.

До кордону, що далі ділив підсоветську Україну із Західною, я їхав у потязі стомлений і голодний, бо на жодній підсоветській станції не міг дістати шматка хліба. Скрізь тинялися голодні робітники й колгоспники, заглядаючи у вагонні вікна з надією, що хтось кине їм шматок черствого хліба.

Як разюче змінилася ситуація по той бік кордону. На першій же галицькій станції було безліч різноманітної їжі, а на пероні ходили свіжі здорові люди. Кинулося у вічі, що вони одягнені в будний день краще, як у совєтчині у свято. Зголоднілій, я накупив багато продуктів, але не зміг їх спожити, і все це добро залишив у вагоні.

Прибувши до Львова, влаштувався у комсомольській газеті. І хоч ця праця зовсім не подобалась мені, але іншого виходу не було.

Надвечір'ям того ж дня, коли прибув до Львова, проходячи вулицею, почув позаду своє ім'я. Озирнувся – і побачив Колумбет, мою знайому з київського радіокомітету. Вона радісно і привітно дивилася на мене. Ми розговорилися, як давні і добрі знайомі.

–Що ти тут робиш? – спитала вона.

–Прислали працювати в редакцію комсомольської газети.

–До комсомольської газети? Але ж ця праця не для тебе. Пропоную тобі покинути її і йти до мене редактором літературного радіовідділу.

–Я не можу. Мене відрядили з ЦК комсомолу, і я мушу там працювати.

–Я зроблю так, щоб ти не мусів. – пообіцяла вона, особливо наголошуучи на останніх словах. – Виходь завтра до мене на працю.

Вона дала мені свою адресу і ми попрощалися. Цього ж дня Колумбет подзвонила до Львівського облпарткому і легко розв'язала справу з моїм переходом із газети у радіокомітет. Наступного ж дня я почав працювати у її відділі. Звичайно, я прикладав усі зусилля, щоб справити добре враження і виправити довір'я. Щоб не викликати підозру у “всевидячого ока”, я підтримував приятельські стосунки з двома ідеологічно витриманими комсомольцями. За цю дружбу мені доводилося перекладати за них з російської на українську і нізащо виписувати їм гонорари.

Через якийсь час несподівано прибув до Львова з Ленінграду Юхим Ружанський, і цього було досить для моєї безпеки.

З місцевих українців я заприятелиував з Юрієм Стефаником, сином геніального українського новеліста. Поступово налагодилися дружні стосунки і з родиною його брата – Семена Стефаника. Їх батька – Василя Стефаника совєтчики піднесли зі своїх ідеологічних міркувань на нечувану висоту, відкривши 1940 року в його Русові пам'ятник.

Родина адвоката Семена Стефаника жила на Личакові, в окремому невеличкому будинку. Ми стали дуже близькими друзями, і я часто бував у цьому привітному і гостинному домі.

Але невдовзі, цього ж 1940-го року, на цю родину упала велика біда – енкаведисти схопили Юрія і кинули в тюрму. Зрозуміло, що цей арешт стривожив мене, адже часто зустрічаючись з Стефаниками, особливо з Юрієм, я міг викликати підозру в енкаведистів і потрапити в їх лабети. Тому я часто, майже щодня, ходив до професора Кирила Студинського, депутата Верховної Ради СРСР і Петра Франка, сина Івана Франка, депутата Верховної Ради УРСР, благаючи їх, щоб вони домоглися звільнення Юрія з тюрми. Не знаю чи ці мої домагання, чи інші заходи впливових людей, але невдовзі енкаведисти звільнили Юрія з тюрми.

Працюючи на советському радіомовленні, я мусів для своєї безпеки триматися тільки місця праці і свого дому, бо енкаведисти і їхні нишпорки пильно стежили за такими, як я. Тому окрім Стефаників я не зустрічався ні з ким, особливо на місцях їхньої праці чи в приватних помешканнях.

Будучи редактором літературно-мистецького відділу, я влаштовував радіовиступи акторів місцевого драматичного театру. Це траплялося не дуже часто, бо

після окупації Західної України по радіо здебільшого передавали матеріали на політичні теми. Отож, у зв'язку з цим щотижня було лише дві, а найбільше три літературно-мистецьких передачі. Їх вели по черзі актори Володимир Блавацький, Богдан Паздрій, Ярослав Радикевич, Володимир Королик, а з акторок Леся Кривіцька, Марія Степова, Віра Левицька, Олена Карп'як та інші.

З огляду на мою безпеку, я бачився з цими акторами і акторками тільки під час їхніх виступів у приміщені радіокомітету. Тобто, для власної безпеки я ніколи не відвідував приватних помешкань жодного з цих акторів Львівського театру, бо не хотілося стати жертвою зв'язку з “західно-українськими націоналістами”, як висловлювалися в таких випадках при арештах енкаведисти.

Тому дуже здивували мене “вибрики” акторки Віри Левицької, описані у книзі Валеріяна Ревуцького “Віра Левицька, життя і сцена”.

Під час вручення Вірі Левицькій літературного матеріялу для виступу на радіо я, як твердить вона у вище згаданій книзі, “видався їй за комуністичного “bonzu”. Пізніше, коли я, нібито обсипав її літературними матеріялами, вона, близче познайомилася зі мною, і я почав заходити до неї, до її приватного помешкання. Ще пізніше, нібито, на якомусь танцювальному вечорі, як твердить вона у своїй книзі, я почав їй говорити такі речі, що “їй аж дух заперло від страху”, і вона думала, що коли після цього її заарештують, то в цьому винен буду я.

Тут Віра Левицька змішала горох з капустою. Вона мусіла знати, що в советах бонзами були тільки видатні члени компартії і разом з тим керівники великих установ і підприємств. Я, і такі, як я, що не належали ні до

комсомолу, ні до компартії, були рядові працівники, які виконували доручену їм працю вищими зверхниками. Моїм безпосереднім начальником була Колумбет – голова літературно-мистецького відділу в Радіокомітеті. Але її також не можна було назвати “бонзою”, бо вона була винятково коректною і ввічливою у ставленні до акторів львівського театру і нас, рядових працівників редакції. Все вказує на те, що Віра Левицька була відірваною від нових подій, що відбувалися в Західній Україні.

Щодо мене, тодішнього, – то нічого й казати. Даючи підробити акторам і акторкам, я ставився до всіх однаково – ввічливо, коректно і шанобливо. Тому твердження Віри Левицької, що я перевантажував її надмірною працею, не відповідає дійсності. Цього просто не могло бути, з огляду на те, що передачі виходили тільки двічі на тиждень. До того ж усі актори брали участь в їх підготовці і проведенню по черзі.

Кращими виконавцями серед акторів вважалися Блавацький, Паздрій, а серед акторок – Леся Кривіцька і Марія Степова. Коли виникала додаткова робота, мені логічніше було запросити їх.

Твердження Віри Левицької, що я нібіто заходив у її родинну резиденцію – брехливе і необґрунтоване. Такого ніколи не було, бо, потерпаючи за свою безпеку, я був дуже обережний і поставив собі за правило не бувати в помешканнях тих, з ким співпрацював.

Підозрюю, Віра Левицька переплутала мое ім'я та прізвище. Замість близького їй та її родині скульптора Сергія Литвиненка назвала мене. Що ж, і таке буває...

Далі Віра Левицька твердить ще й таке, що нібіто десь на танцях я нашпітував такі речі, що їй аж “дух заперло”. Боялася, що після цієї розмови не мене (який говорив

страшні речі), а її (яка слухала це) заарештують... Нонсенс, та й годі...

Зрештою, я ніколи з Вірою Левицькою не бував на танцях і тому не міг вести з нею довірчі бесіди, тим більше такі, що “їй дух заперло”. Людям, що жили під час короткого півторарічного більшовицького терору в Західній Україні відомо, що жодних танців тоді не було, бо постійно відбувалися арешти місцевої інтелігенції і членів політичних організацій. Усі чекали найгіршого, намагалися пересидіти біду вдома, щоб якось уникнути стежень енкаведистських слідонюхів і не потрапити туди, звідки нема вороття.

Після закінчення війни 1945 року театр Блавацького перебував у Інсбруку й у червні цього ж року переїхав до Брегенца. Там до театру влився чоловічий хор майстра Юрія Головка (мого рідного брата), і в липні цього ж року чоловічий і жіночий склад театру Блавацького разом з хором Головка виїхали зі Західної Австрії в Німеччину, до міста Авгсбурга. Разом з ними виїхав і я.

Віра Левицька “стерла” зі своєї пам’яті перебування в складі театру в Інсбруку, а потім з Головковим хором у Брегенці, куди доля закинула й мене. Вона згадує тільки Авгсбург, стверджуючи, що в її пам’яті “залишилися мої теплі й сердечні відношення до неї і її дітей”. Це чергова вигадка акторки, бо жодного “відношення” до неї та її дітей у мене не було. Я ніколи не приставав до заміжніх жінок, тим більше не розбивав чужих сімей, бо завжди вважав це за злочин. Мені хотілося бути першим, а не третім у чужій родині. І я щасливий з того, що моя мрія здійснилася після одруження. А щодо “відношення” до її дітей, то тільки через кілька десятків років я довідався, що вони в неї були.

Розділ десятий

У перші дні свого перебування в Львові я довідався від Стефаників і їхніх непересічних гостей, що найбільш улюбленою і популярною постаттю у Галичині є Андрій Шептицький – митрополит Української греко-католицької церкви. Вірні звали його Князем церкви. Він був високоосвіченою людиною і таким завжди поставав як серед інтелігентних людей, так і простого люду. При зустрічі з віруючими у нього слово не розходилося з ділом і це забезпечило йому глибоку шану і любов найширших мас.

Я, наслухавшись про цю виняткову людину, став мріяти про побачення з нею. Але це межувало б зі смертю для людини, що прибула сюди з Совєтчини. Енкаведистські слідноюхи стежили за такими людьми, хапали їх і нищили. Найбільш небезпечне було побачення з митрополитом Шептицьким для тих, хто працював у сфері пропаганди.

Але зухвала думка зустрітися з Шептицьким не покидала мене. Якось, роздумуючи на цю тему, я зайшов після праці до Стефаників. Семен з дружиною кудись вийшли з хати і в ній залишився лише Юрій. Він працював над якоюсь рецензією, залишившись один у кімнаті. Коли я зайшов, він схопився і радо обняв мене за плечі.

–Добре, що ти прийшов, Лесю, – сказав він, лагідно вимовляючи моє ім’я, як це завжди робив під час наших зустрічей. – Знаєш, що трапилося?

–Знатиму, якщо скажеш, – відповів я.

–Твоє бажанняздійсниться: побачишся з митрополитом Шептицьким.

–Не може бути! – вигукнув я на радощах.

—Учора я розповів йому про тебе, атестуючи як молодого поета з Києва, і він виявив бажання зустрітися з тобою.

—Я дуже радий, але ця зустріч вкрай небезпечна для мене.

—Розумію і митрополитові відомо про це. Тому ми домовилися зустрітися о 10-й годині вечора. До будинку, в якому він мешкає, ми увійдемо задніми дверима.

Наступного дня ввечері, а це було 4 жовтня 1940 року, рівно за десять хвилин перед десятою ми вже були біля будинку митрополита. Кілька хвилин постояли, щоб упевнитися, чи немає нікого поблизу. На наше щастя, ніч була похмура і темна. Через густий морок ми не могли нікого бачити, хіба що чути якийсь рух. Вдивляючись у темряву, мені здавалося, що я бачу якісь велетенські руки, що скопили тишу в свої кістляві пальці і міцно тримають її. Разом з тим темрява навіювала глибоку сонливість, в якій потопало усе навколо. Це заспокоювало, і тому ми спокійніше попрямували до будинку.

Задні двері були відчинені, і там ми побачили людський силует. Це був хтось із довірених осіб митрополита. Впустивши нас в середину, він зачинив двері і попросив підніматися за ним на другий поверх.

Через хвилину відчинилися двері і я побачив маєстатичну постать митрополита. В нерішучості на мить я застиг на порозі, не знаючи, що мені робити: чи чекати, поки він покличе мене, чи йти до нього. Мить, здавалося, стала вічністю.

З першого погляду митрополит нагадав мені своюю могутньою поставою пророка Єремію, так майстерно і геніально зображеного Мікельянжело. У митрополита так

само, як у пророка Єремії, нижня частина обличчя і частина сивої бороди була закрита лівою рукою. Різниця була тільки в тому, що біблійний пророк сидів на чомусь подібному до стільця, а митрополит – на шпитальному візку.

Перериваючи паузу, яка явно затяглася, Юрій схопив мене за руку і підвів до нього. Він хотів поцілувати владику у правицю, але той не дозволив йому. Тоді Юрій сказав:

– Владико, поговоріть з Вашим гостем, а я тим часом побуду з довіреним.

Митрополит поблагословив його, і Юрій, поклонившись, вийшов.

Коли ми залишилися удвох, митрополит звелів мені сісти біля нього. Виконавши його прохання, я підсів зовсім близько і тоді він обняв мене своєю могутньою рукою за плече й сказав:

– Я дуже радий, сину мій, бачити тебе в моїй господі. Я дещо чув про тебе від Юрія Стефаника. То твій батько був священиком?

– Так, Юрій сказав правду, – відповів я, прагнучи опанувати собою і приборкати хвилювання. – Мій батько походив з найбіднішої родини в селі. Мав рідкісний співучо-музичний талант, який сільська громада належно оцінила і послала його вчитися на псаломщика.

– І що сталося з твоїм батьком далі?

– Після закінчення духовної школи, він працював учителем церковно-приходської школи, а потім, як звільнилося місце – псаломщиком. Десять незадовго після цього Україну потрясла більшовицька революція.

– Знаю, дуже добре знаю про Україну в ці роки, – сумно сказав митрополит, похитуючи головою.

—Всі терпіли велике лихо, а особливо церква і духовенство. Батька перш за все позбавили виборчих прав. Це означало — усунення всієї духовної родини від участі в громадській праці, а їхнім дітям заборонялося здобувати середню і вищу освіту. Робилося це для того, щоб ліквідувати духовенство й закрити церкви. Багато священиків під страшним натиском комуністичної влади порушили клятву, яку дали Богові й людям.

—Твій батько, чув я від Юрія, не порушив клятви, хоч це лягло важким тягарем на нього і його дітей.

—Так, це правда, владико... У ці найстрашніші часи батько не тільки не відмовився від клятви, а навіть висвятився з диякона на священика й ночами правив Службу Божу там, де потаємно збиралися віруючі.

На хвилину я замовк, бо емоційне напруження сягнуло найвищого рівня. Згадка про батькову смерть судорожним клубком підкотилася до горла. Помітивши мое хвилювання, митрополит тихо промовив:

—Говори, говори, сину мій, я відчуваю, як тяжко згадувати тобі минуле, але ми в Божих руках і Він завжди перебуває з нами.

—Батька часто під час потаємних Божих Служб у селах викривали гепеушники й тяжко били. Однієї ночі вони схопили його і довго мучили. Після цих катувань хворого і розбитого кинули до Ворошиловградського концетраку. Там постійними знущаннями і голодом довели до того, що в нього заживо почало розкладатися тіло... перш за все відпадало частинами обличчя...

Більше говорити я не міг, слізози здушили мені горло і я замовк.

—Твій батько — святий... і душа його на небі, — сказав митрополит, ніжно пригортаючи мене. — Знаючи про

батькові тяжкі муки і безконечну витривалість, Господь покликав його до себе.

На якусь мить запала глибока мовчанка. Митрополит Шептицький, поклавши свою правицю на сиву бороду, вів далі:

—Церква ваша своїми муками схожа на катакомбні церкви перших християн. Вона просвітиться у своїй волі й мові, звільнившись від російського варварства. Знай, сину мій, цього ваш народ хоче, і він матиме від Ісуса Христа — Спасителя нашого.

Владика не зводив з мене пильного і глибокого погляду. Він продовжував:

—Дякую, сину мій, за побажання, а також за цю нашу ширу розмову. Нехай Бог нагородить тебе силою для праці твоєї родини й нашого народу.

Він поцілував мене в чоло й натиснув гудзик дзвоника, щоб покликати свого довіреного.

Розділ одинадцятий

Мій приятель Юхим Ружанський любив після праці побродити по крамницях, а для мене найкращим відпочинком було усамітнення. Одразу, після приїзду з Ленінграду до Львова, Юхим ошелешив мене несподіваною новиною. Чи міг я подумати про те, що як він “не ухилявся й не тікав”, а таки дівчина впіймала його. Після заручин він хотів обдарувати її відповідними подарунками, але в Ленінграді крім “водки”, українського хліба і сала, важко було щось роздобути. Отож, уся надія була на те, що в Львові він придбає щось вартісне і оригінальне. Але й тут у нього виникли проблеми, бо більшовики після “визволення” Львова розхапали усе, що можна було прибрati до рук.

Коли Юхим бродив у ненастаних пошуках, я мріяв про донецьку дівчину Галю, чий образ незмінно стояв перед моїм внутрішнім зором. Ще в Києві Сєверов запевнив мене, що послав листа до Даренських, в якому настійно просив описати йому хто ця дівчина, що так глибоко запала в душу його другові. Я не зміг довідатися в Сєверова, чи отримав він відповідь, бо перед від'ездом дізнався, що в Києві його немає. Мені сказали, що він знову подався кудись з журналістським відрядженням, а куди саме – залишив це у таємниці. Мій лист, відправлений уже зі Львова, також не потрапив йому в руки. Таким чином, наш зв'язок обірвався назавжди.

А думки про дівчину не давали спокою. Хто вона, якого роду – українка чи росіянка? Я найбільше потерпав, щоб вона не виявилася росіянкою, бо після війни Донбас масово був заселений кацапнею. Хто її рідня? Очевидно, не приїжджає з Росії партійні бонзи чи шахтарі, бо дівчина була напрочуд тиха, замріяна, з ніжним голосом, як лісовий струмочок. І говорила чистою літературною українською мовою...

Полонений такими думками, я сидів біля вікна, і не помітив, як з'явився в кімнаті Ружанський. Він весь світився од щастя і задоволення, бо, як з'ясувалося, якимось дивом придбав маленьку швейну машинку..

–Поглянь-но, що я знайшов для своєї чарівної Венери! – вигукнув він з дитячою щирістю в голосі. – Таке чудо можна знайти тільки у Львові!

Але мене важко було відтягти від нав'язливих думок, і я мляво зиркав на нього.

–Чи ти отупів, чи що з тобою? Думаєш і думаєш... скажи хоча б, над чим думаєш?

–Облиш мене, – відповів я невдоволено, щоб відчепитися. –Нічого я не думаю.

—Нічого? Якщо нічого, то чому прикипів до вікна?
Знову влип у якесь нещастя?

—Влип і вилізти з нього не можу.

—Розкажи, тоді тобі полегшає.

—Гаразд, розкажу, — погодився я. — Але при умові, що ти вислухаєш і забудеш...

—Домовилися, кажи...

Глибоко зітхнувши, я почав розповідь:

—У Красноармійську, на Донбасі, я зустрів дівчину, яка з першого погляду запала мені в душу. Тепер не маю спокою ні вдень ні вночі. Ось тобі моя таємниця. Що скажеш на це?

—Що сталося, те сталося... А ти хоча б знаєш, хто вона? Хто її батьки? Де вона працює чи вчиться? Українка чи не українка? Вільна чи закохана?.. Якщо не знаєш, то забудь краще. Ти ж мав аж дві, які ледь не обвінчали зі смертю, а тепер хочеш третьою занапастити душу і зав'язати собі очі.

—Нічого не хочу, тільки побачити її. Влітку наступного року, під час відпустки, поїду до Красноармійська, щоб її відшукати.

—Чи вона одна на світі? — спитав Юхим з іронічною посмішкою.

—Одна... для мене, — відповів я твердо. — Тому шукатиму її, поки не знайду.

—Нехай Аллах допомагає тобі, — знову зіронізував Юхим. — Якщо простягне тобі руки, то дивися, щоб не витягнув ніг... Раджу тобі, як радив би собі, якби опинився у твоєму становищі. А ще тому, що завтра покидаю Львів.

—Завтра? — здивувався я.

—Так, завтра. Не знаєш — Молотов з Рібентропом підписали угоду про дружбу і співпрацю, і щоб її скріпити, почали згromаджувати танки і гармати з обох боків

комуністичного й фашистського кордонів. Тут небезпечно залишатися. Раджу й тобі пам'ятати про це.

—Мені, як тобі відомо, небезпечно скрізь, — сказав я.

—Розумію тебе, але мені тут робити нічого... Як би там не було, але вірю, що ми скоро побачимося.

Після від'їзду Ружанського я відчув ще більшу самотність. Вона не тільки гнітила мене вечорами, а й ночами. Моє гірке становище ускладнювалося ще й тим, що я не хотів виходити з хати, бо в таких випадках всюдище око пильно стежило за прибулими з Советчини. Стежило значно більше, як за місцевими жителями. Не допускали зустрічей з галичанами, особливо у вечірню і нічну пору, щоб не захворіти націоналізмом. Працівники преси і радіо були на особливому контролі, і на це треба було зважати.

Ще більше сум збільшився, коли отримав листа від матері. Після того, як збісілі комуністи у Вікнині конфіскували усе її майно і вигнали з дітьми з хати, я усю родину стягнув до Києва. У Києві сестри влаштувалися робітницями на цукерковій фабриці. Поселилися вони у фабричному гуртожитку, і мати коло них тулилася. Старенька й замучена, вона днями сиділа в гуртожитській кімнатці, доглядаючи внуків. Жалілася мені, що падає з сил і терпить від постійного недоїдання. Я відправив їй листа з проханням до обласного уряду, щоб дозволили моїй слабосилій матері переїхати до сина у Львів. У жовтні 1940 року вона повідомила, що з труднощами отримала дозвіл, купила квиток на поїзд і їде до мене.

Приїзд матері став святом для мене. У моїй самотній хатині зробилося веселіше і світліше, тільки час від часу та радість оповивалася смутком, коли матуся розповідала про нищення українських сіл і в тому числі нашої рідної

Вікнини. Ті оповіді глибоко запали мені в душі й сьогодні пригадую їх слово в слово.

—Тяжкі роки пережила я у Вікнині, колись, як тобі відомо, найбагатшому селі в усій околиці... Більшовики насамперед пограбували найкращих господарів, затаврувавши їх ярликом “куркулі”, і мов якесь падло, вивезли разом з дітьми телячими вагонами у сибірські сніги. Такого, сину мій, ще не було в Україні: ні в часи хозарів, печенігів, половців, ні під час монгольської навали... До такого варварства вдалися тільки московські комуністи... Я вже згадувала тобі в листах, як ограбували мене, як викинули на вулицю всіх нас з нашої уже “державної” хати.

—Я вдячний тобі, матусю! Все це опишу колись у своїй книзі, щоб довідався про це весь світ, — пообіцяв я.

—Добре, дуже добре, синку, — похвалила мій намір мати.

—Як випаде нагода, одразу пойду у Вікнину, щоб зібрати додатковий матеріал про злочини московської влади.

Почувши це, мати зблідла з ляку.

—Не йдь туди, синку, — вигукнула вона з тривогою. — Не йдь, бо тільки від одного погляду на неї у тебе розірветься серце.

—Але ж я люблю своє село.

—Любиш те, якого вже нема. Там все зруйноване, понівечене, розтягнене, поганьблене... Так, ніби крізь Вікнину пронеслася страхітлива буря.

—Ти маєш рацію, я не поїду, — погодився. — Бо трохи попоїздив по селах і добре бачив це блюznірство. Але мені так хотілося б поглянути на ті місця, де пройшло мое дитинство, де залишилися сліди моїх босих ніг...

—Колись побачиш, — сказала мати замислено. — Я вірю в це, що ти побачиш, але тоді, коли воскресне наше село. Не тепер, коли нашої Вікнини немає, коли я і твої сестри

втекли світ за очі... Тепер з тобою, сину, у цьому новому місті я трохи відпочину від мук і нещаств.

З тяжкими материнськими спогадами пролинула львівська золота осінь і завітала біlosніжна зима. Після праці я радо біг додому і здебільшого проводив час з матір'ю за вечерею і нескінченними розмовами. Потім віддавався літературній праці... а ще продовжував мріяти про золотоволосу дівчину з Донеччини.

Мати подала мені склянку чаю, сумовито дивилася на мене й тихо казала:

—Не думай так тяжко, сину, бо голова болітиме...

Мені не хотілося відкривати матері свою таємницю, але вона запитала сама:

—Щось тебе мучить і мучить... Скажи мені правду.

Після довгої мовчанки я вирішив признатися.

—Я, мамо, випадково зустрів неабияку дівчину і дуже закохався в ній. Думка про її вроду не виходить мені з голови. Влітку, під час відпустки, шукатиму її.

—Тяжкі тепер часи, синку, тяжкі й небезпечні. Не знаю, чи варто відриватися від дому. Якщо Бог нагородив тебе нею, то й допоможе, щоб ви зустрілися. Покладайся на Бога, тоді твоя туга за нею трохи стихне і вляжеться біль.

Розділ дванадцятий

Цей 1941 рік виявився несподівано сонцесяйним і погідним. Якось відразу потепліло, і перехід від зими до весни був раптовий і майже блискавичний. Люди радо скинули з себе зимову одежду і ніби воскресли для нового життя. Хлопці й дівчата, ожилі від соняшного проміння, залишили на собі тільки легкі сукні або блузи. У парках і садках нестримно розкривалися на деревах бруньки, а на

міських і приватних клюмбах вибухали строкатими
райдугами квіти.

Одного такого благословеного квітневого вечора я зустрівся у місті з Юрієм Стефаником. Раді побаченню, ми пішли до спеціальної крамнички, де продавалося добре вино. Там за келихом вина провели кілька годин. Пригадую Юрій був задуманий і скupий на слово, відчувалося, що його мучать тривожні передчуття. Першими його словами були:

—Найближчими тижнями, а може й днями, вибухне війна.

Я вже чув про це від Юхима Ружанського, але зопалу спитав у нього:

—Між ким?

—Між німцями і москалями...

—Тобто, советами, — уточнив я його відповідь, хоч згоджувався з ним.

—Ні, москалями, — наполіг він. — Ти знаєш, що Советський Союз — це Московщина.

—Звичайно, але я хотів знати, чи ти сказав правду, чи помилився... Звідки ти знаєш, що війна вибухне найближчим часом?

—Від членів ОУН, що курсують весь час сюди й туди через німецько-московсько-советський кордон. Учора довідався, що німці згромадили поблизу свого кордону величезну армаду й далі підганяють збройні сили.

На деякий час запала глибока мовчанка.

—Совети також не сплять, — мовив я. — Уже кілька тижнів перевозять танки й гармати через місто і цей гуркіт не дає людям заснути. Кажуть, що вони вже до неба запакували своє прикордоння. Хтось перший почне наступ. Але хто?

—Хто більше готовий до війни, той і почне, — впевнено відповів Юрій. — Якщо німці, то краще буде для нас. Чекісти перед втечєю не встигнуть знищити усіх в'язнів у тюрмах, і тих, які ще ходять на волі.

—Це правда, — сказав я. — Абсолютна правда.

—Під час перших днів війни мусимо бути винятково обережними. Не датися енкаведистам у руки, щоб врятуватися, — тримайся мене й моого брата Семена.

У совєтських установах субота, як і всі інші будні дні, були робочими. Редакції видавництв, газет і радіо здебільшого працювали лише півдня. Ці суботні робочі години були завжди неприємні для мене, я боровся зі спокусою кинути працю і втекти світ за очі з редакції.

Особливо такі думки дошкуляли мені в літній період, коли сонце розливало гаряче проміння, що проникало в тісні кабінети крізь загратовані вікна будинку. Такий бентежний неспокій я відчував у суботу 21 червня, але з якоюсь особливою навальною силою, ніж в інші суботні дні. Я не міг дочекатися закінчення праці, щоб вибігти на вулицю. Пригадую, постійно позирав на годинник, і мені здавалося, що він втомився і застиг на місці. Ледь дочекався дванадцятої години. Після цього вихопився з ненависної кімнати, і стрімголов вибіг на вулицю, ніби в'язень, що несподівано дістав свободу. Перш за все попрямував до крамнички з морозивом, щоб трохи охолонути.

Там було кілька людей і між ними я впізнав Йосипа Позичанюка, моого доброго приятеля і кореспондента київського “Комсомольця України”. Це був талановитий публіцист, майстер слова, але нас єднало те, що він, крім публіцистики, захоплювався ще й літературно-творчою

працею. На той час Йосип був автором кількох коротких оповідань, з яких одне чи два уже побачили світ.

Це був 27-річний, середнього зросту чоловік. Мені подобалося його зосереджене і завжди задумане обличчя, глибоко посаджені мудрі очі, які, здавалося випромінювали тепло, щирість і водночас непроминальну душевну втому. Він був стриманий з чужими й незнайомими, але з тими, кому довіряв, беззастережно розкривався. Йосип міцно потиснув мені руку і запропонував присісти біля нього.

— Я думаю, — сказав він, — що ти щойно вирвався із задухи.

— Так само, як і ти, — усміхнувся я. — Думаю прохолодитися — й додому.

— Знову знемагати у задусі? А чи не краще пройтися нам Стрийським парком? Там така чудова природа, зелені клени й білобокі берези...

— Іншим разом, але не сьогодні. Чомусь нікуди не хочеться йти...

— Жаль, — сказав він. — Так хотілося поговорити з тобою про літературу, нашу й західну. Між своєю ми плаваємо і не можемо добитися до берега.

— Іншим разом поговоримо, — відтягував я. — Іншим разом. А тепер піду додому. Почуваюся таким виснаженим, що хочеться впасти в ліжко і все забути.

Удома радісно зустріла мене мати і подала смачний борщ та улюблені вареники з сиром, приправлені маслом. Але на цей раз я не дуже поспішав до столу, мляво водив ложкою, а потім так само марудився біля вареників. Мати збентежено дивилася на мене і похитувала головою.

— Чого ти такий в'ялий сьогодні? — нарешті не

видержала вона. – Чи не трапилось чогось на роботі?

– Ні, мамо, там все добре, – відповів я. – Ось тільки, щось гнітить мене й сам не знаю чому. І думок тривожних нема, а голова болить.

– То приляж. Полежиши трохи, то й пройде.

– Краще я посиджу в своїй кімнаті і попрацюю над новим оповіданням.

– То йди. Тобі краще знати, що робити.

Але творча робота не клейлася – незавершене оповідання лежало без руху. Спередсердя я вихилив келих вина і не зчуваєсь як втома здолала мене...

Мати розбудила мене саме тоді, коли заходило сонце і його рожеве світло заливало кімнату. Виявилось, я проспав кілька годин місцім непробудним сном.

Повечерявши без апетиту і настрою, я знову пошкандибав у свою кімнату..

Думки вперто роїлися у голові й від того на серці ставало все важче й важче. Коли я розплющив очі, то побачив, що мати стоїть біля мене.

– Думаєш щось недобре, синку, – сказала вона. – Я це бачу. Може поспиш трохи і забудешся?

– Добре, мамо, спробую, – погодився я. – Але налий мені ще келих вина.

Через кілька хвилин я знову провалився у глибокий сон. І знову розбудила мене мати, дивлячись широкими переляканими очима.

– Сину мій, сину, – говорила вона тривожно. – Чому так стріляють у місті?!

– Я скопився і визирнув у вікно: надворі сіріло, благословлявся світанок. А десь угорі, над містом, гуркотіли літаки і в далині розривалися бомби.

Розділ тринадцятий

Якийсь час я слухав оцю гуркотню в чистому небі й вибухи бомб на південній околиці міста, а потім, побачивши внизу під будинком двох людей, у піжамі вискочив униз. На подвір'ї двірник розмовляв з якимось незнайомцем.

—Хто це стріляє і чому? — спитав я у двірника, здогадуючись, що такі “постріли” можуть свідчити тільки про одне — війну.

—Війна, — відповів двірник. — Почалася війна між німцями йsovетами.

—Звідки ви знаєте, що це війна?

—Щойно чув повідомлення по радіо. Повідомилиsovети й nімці.

—А хто почав війну?

—Німці. Збомбардували вже на львівському летовищі всіsovетські воєнні літаки — і пруть на Перемишль.

Я ввічливо подякував йому за цю страшну новину і прожогом повернувся додому. Перелякана мати виглядала мене у дверях.

—Війна, синку? — спитала вона.

—Війна, мамо, — відповів я коротко. — Зготуй швидше сніданок і я побіжу довідаюся, що діється в Радіокомітеті.

—Чи ж є там хто? Сьогодні ж неділя, — сказала вона, щоб зупинити мене.

—Сьогодні, мамо, війна. Усі мусимо там бути. І я теж.

Десь о восьмій годині я вийшов з хати. На тролейбусній зупинці став очікувати на трамвай. Але пройшло хвилин десять, а його не було. Після цього я довідався від перехожих, що трамваї не ходять. Вирішив іти пішки, хоч до Радіокомітету було не менше як два кілометри.

Я йшов, щохвилі прискорюючи ходу, інколи переходив на біг. Над південною частиною міста кружляли німецькі літаки. Біля міської пошти вони закидали бомбами кілька будинків, і в місті з тривогою говорили про перші жертви.

Нарешті я добрався до Радіокомітету. Спробував пройти крізь західні прохідні двері, але дорогу мені перегородив Єфіменко, заступник секретаря партійного комітету. Він був у військовій уніформі з револьвером при боці. Зупинивши мене рукою, тихо, але з металічними нотками в голосі, запитав:

—Ти чого прийшов сюди?

—Хочу дізнатися, що мені робити.

—Що робити? Йди геть звідси, — сказав він з притиском і додав. — Ти у списку заарештованих... Тікай звідси швидше... і тікай з дому.

—Чому? Чому я маю тікати? Що я такого зробив?

—Не допитуйся, а кинь балакати і тікай, поки не пізно.

Я вдячно кивнув йому головою і щосили зірвався з місця. Тепер уже не йшов, а біг. А в голові крутилися шалені думки. Я не міг пояснити для себе тої переміни, що сталося з комуністом Єфіменком. Чому він врятував мене від смерті? Чи тому, що я допомагав йому в перекладах з російської на українську? Чи заговорило в його душі сумління і пошана до своїх земляків? Я не міг розплутати цього у такій туманній ситуації.

Невдовзі опинився біля Стрийського парку. Несподівано угорі зловіщо загуркотіли німецькі літаки. З переляку я скочив у підземний туалет, щоб врятуватися від бомб, що з свистом падали на землю. Страшні вибухи стрясли землю. Стояв неймовірний гуркіт. Коли нарешті все стихло, я вибрався на вулицю і знову щодуху побіг додому. Вбігши у кімнату, гукнув матері:

—Мусимо тікати звідси, заховатися в чужих людей, поки у місто не вступлять німці.

—Куди тікати? — спитала мати стурбовано.

—До однієї пані — це недалеко від нас, на околиці міста, — сказав я. — Юрій Стефаник дав мені цю адресу. Там живе його приятель, член ОУН, що перебуває в підпіллі. Він сказав Стефаникові, що коли вибухне війна, то ми з тобою можемо знайти там тимчасове сховище. Там живе тепер його мати. Тож ідемо швидше... Чого ти стоїш? Швидше, мамо, щоб нас не скопили енкаведисти.

Цілий тиждень ми тулилися в пані Ольги, знайшовши там надійне сховище. 29 червня господиня вбігла в кімнату із звісткою:

—Німці вже на околиці Львова. Больщевиків у місті нема. Першими втекли енкаведисти, залишивши купу попелу від своїх архівів.

—То ми вже можемо йти додому?

—Можете. Звичайно, можете.

Ми сердечно подякували господині за порятунок і турботи, спричинені нашим перебуванням, й повернулися додому.

У вхідних дверях нашої квартири був пошкоджений замок, двері були відчинені. Саме в той час знизу піднімався по сходах двірник і, побачивши нас, здивовано вигукнув:

—То ви вже вдома?!

—Як бачите, вдома, — відповів я. — Що це сталося з нашими дверима?

—Ой, не питайте. — відповів він, гнівно махнувши рукою.

—У понеділок приніс міліціонер картку з повісткою для вас — хотіли демобілізувати до війська. А ввечері цього ж дня під'їхав “чорний ворон” з енкаведистами...

—Ми сподівалися цього й завчасно втекли, — сказав я. — То енкаведисти ломилися в двері?

—Ломилися з громом. Бачите, як пошкодили ручку. Переконавшись, що вас нема, з лайкою і прокльонами поїхали геть.

Помітивши мій заклопотаний погляд, двірник мовив:

—Не переймайтесь ручкою, я справлю її.

Як там не було, але ми з матір'ю врятувалися. Увійшовши в хату, я перш за все набрав номер телефона Юрія Стефаника.

—Дорогий Юрію, — сказав зворушеного. — Ми з матір'ю врятовані. Щиро вдячний. Скажи тепер, що мені робити, щоб не потрапити німцям у руки? Мене можуть арештувати як громадянина ССРС.

—Не журися, — відповів він. — Завтра вранці я буду в тебе і ми цю справу розв'яжемо.

Наступного дня Юрій Стефаник справді зайшов до мене з двома незнайомими хлопцями.

—Знайомся, — сказав він. — Ці хлопці — члени ОУН. Бандерівці.

Ми поручкалися. Я був вражений і здивовано поглядав на двох юнаків, не розуміючи назви бандерівці. Стефаник помітив це і розтлумачив:

—Бандерівці — це члени Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери. Вони вже опанували Львів і звільнені від більшовиків села. Тримайся їх. З ними тобі нічого не загрожуватиме.

Я сказав матері, що з хлопцями піду до міста і попросив її чекати на мене, не виходячи нікуди і не хвилюючись.

У місті трамваї все ще не ходили, тому ми рушили пішки.

Був чудовий сонячний день. Все квітло й буяло в природі, ніщо не свідчило про те, що недалеко за містом іде війна.

Дошкуляла спека, але ми швидко дійшли до центру і зупинилися поблизу пам'ятника Міцкевичу. Саме в той

час через площе проходила колона німецьких солдатів. Їх вигляд вразив мене: у всіх були засукані рукави, по обидва боки на поясі висіли гранати, а в руках вояки тримали автоматичні пістолі. Були вони високі на зріст, підтягнуті, русяви, з коротко стриженими зачісками, ростебнутими комірами. Колона лунко карбувала крок. Юрій сказав, що це так звані есеси – принадлежні до гітлерівської гвардії, яка пробиває ворожі лави. Я дивився на цю колону з подивом і думав про те, що з такою зброєю і таким вишколом ці вояки легко можуть пройти з Німеччини до Японії. Як разюче вони відрізнялися від обірваних, завжди напівголодних і вічно озлобленихsovітських вояків.

–Як тобі ці нові? – спитав Стефаник з іронічною посмішкою на вустах.

–Як? – сказав я. – Сила... але чи далеко пройдуть вони, побачимо з їх поведінки.

Містом проходили колони німецької піхоти і моторизовані частини. Ми знову зупинилися на старовинній площі Ринок. Сонце викотилося на небо і все навколо заливало повінню осяйного проміння. Був полудень і спека не тільки не спадала, а, здавалося, все більше й більше посилюється.

Площа заповнювалася людьми, місто оживало, перетворювалося у живий мурашник. Вулиці були запруджені німецькими вантажками. Стефаник нахилився до мене і мовив довірчо:

–Сьогодні вранці мене повідомили по телефону, що в Ратуші пополудні відбудеться щось дуже важливе. Ходімо туди – побачимо.

–Не сказали що? – спитав я.

–Ні, не сказали, – відповів Стефаник. – Але просили, щоб на цій оказії ми були разом з тобою.

— Цікаво, — сказав я, не приховуючи свого здивування.
— Коли так, то йдемо.

З вируючим людським потоком ми вкотилися до старовинного будинку Ратуші. У залі вже вирувала юрба людей, переважно чоловіків. Між ними виділялося декілька молодиків у німецькій військовій уніформі. Стефаник сказав мені, що це вояки з українського легіону.

Я також довідався, що тут, в цій залі, були майже всі керівники ОУН (б)крім Степана Бандери, що в той час знаходився в Німеччині. Керівники Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери хочуть проголосити Відтворення української державності. Через кілька хвилин справді почалася урочиста частина. Відтворення української державності при абсолютній тиші залу проголосив Ярослав Стецько – заступник Степана Бандери. Присутні вигукнули “Слава Україні!” й довго та захоплено плескали в долоні. У всіх був піднесений і святковий настрій. Мое серце билося схвильовано і радісно, я розумів, що мені випало стати свідком історичної події. Це хвилювало й бентежило душу. Думаю, що подібний настрій опанував і всіма іншими, присутніми в залі, людьми.

Згодом один з оунівців (на жаль, забув його прізвище) проголосив Відтворення української державності по радіо. І новина про це облетіла усю Галичину. Але німці не могли примиритися з таким станом справ. Вони арештували промовця і сліди його загубилися назавжди.

За відсутності Степана Бандери його заступник прем'єр-міністр Ярослав Стецько сформував український уряд, до складу якого ввели і мене, запропонувавши посаду міністра інформації. Але нацисти, як і комуністи в свій час, вороже сприйняли Проголошення української державності і формування українського уряду. Відбулося

лише декілька засідань. Після цього гестапівці схопили Ярослава Стецька і кинули до концентрату. Іншим членам уряду, і в тому числі мені, пощастило уникнути арешту.

Але німецький терор не зупинив українських націоналістів під проводом Степана Бандери. Навпаки, вони вирішили проголосити Відтворення української державності в столиці України – Києві, і готувалися до цього акту.

Десь через тиждень після вступу німців до Львова з'явилися у місті й оунівці під проводом полковника Андрія Мельника. Між цими двома таборами відбувся болючий і фатальний розкол ще в лютому 1940 року.

У зв'язку з тим, що я провів останні роки в Києві і прибув до Львова лише напередодні війни, кілька мельниківців з цікавості вирішили зустрітися зі мною і поговорити. Між ними були письменники Улас Самчук, Олена Теліга і науковець Ростислав Єндик. З нашої короткої бесіди я довідався, що вони дуже вороже ставляться до Степана Бандери і його прихильників. Вони також засуджували акт проголошення бандерівцями української державності у Львові, вважаючи його передчасним і необдуманим...

А поза тим, обидві групи ОУН вирішили йти у Наддніпрянську Україну, до столиці Києва, з однаковими намірами – проголосити там українську державність.

У зв'язку з тим, що першими прибули до Львова і опанували ним та навколоїшніми галицькими селами члени ОУН(б), ми, безпартійні наддніпрянці, – Йосип Позичанюк, Олекса Гай-Головко і великий приятель наддніпрянців Юрій Стефаник – пристали до них і увійшли в редколегію запланованої газети “За самостійну Україну”. Для налагодження її випуску мали вийхати на схід. У дорогу лагодилися разом з членом бандерівського

проводу Легендою (справжнє прізвище Климів). Для нашого виїзду було знайдено старе, але в добром стані авто, і ми невдовзі з фаховим шофером за кермом вирушили в дорогу.

Розділ чотирнадцятий

Ця поїздка була винятково небезпечною, адже війна між нацистами і комуністами була в розпалі. Нас у будь-яку мить могли зупинити і розстріляти без суду та слідства. Але німецькі солдати були далекі від політики, а поліцай у запілля ще не прибули. Тільки це врятувало нас од неминучої смерті. Отож, на третій день ми цілі й неушкоджені доїхали до Житомира.

Відразу після прибуття, одягнені в найпростішу селянську одежду, вийшли в місто на розвідку, але нікого не зустріли там з похідних груп оунівців. Ні з бандерівців, ні з мельниківців.

У міжчассі ми зайняли вільне й порожнє приміщення редакції та друкарні колишньої районної газети, найнявши сторожа для охорони. Водночас кинулися на пошуки паперу, щоб налагодити випуск газети “За самостійну Україну”, бо в друкарні, як на біду, паперу не виявилося.

– Чи ще заходив хтось у друкарню з такими ж як і ми намірами? – поцікавився Стефаник у сторожа. – Чи були люди з Галичини?

– Так, заходили два пани, – відповів сторож. – Але вчора на вулиці хтось застрелив їх.

– Не знаєте хто?

– Ніхто не знає, бо німці стрільця забили, а труп забрали.

Наступного дня після сніданку я вирішив пройтися містом, у якому бував за совєтських часів і непогано орієнтувався в ньому. Надіявся, що може когось упізнаю із знайомих. Але пройшовши кількома безлюдними вулицями, не зустрів ні душі.

Згодом вийшов на головну площе міста і тут побачив чоловіка вище середнього зросту з худорлявим подовгастим обличчям, що як я, очевидно, прогулювався без певної мети містом. Порівнявшись з ним, я наважився запитати:

—Чи ви не з Західної України?

Він підозріло глянув на мене і спітав:

—А ви хто?

Я назвав своє прізвище, при цьому додавши:

—Може чули про мене?

—А якже, чув у Львові,—на його худорлявому стомленому обличчі нараз з'явилася привітна посмішка.

—Я — Олег Ольжич, — відрекомендувався незнайомий. — Сподіваюся, теж чули?

—Звичайно чув. Та ще й дуже добре, — зрадів я. — Чи давно ви тут?

—Оце сьогодні... Сталося велике нещастя: позавчора на вулиці забито моїх найближчих партійних друзів — Омеляна Сеника й Миколу Сціборського. Я прибув сюди, щоб поховати їх.

Розмовляючи, ми звернули з головної вулиці на бічну і ще понад годину вели бесіду.

Ольжич справив на мене сильне враження. Одразу впадало у вічі, що це винятково розумна, ввічлива, приемна людина. Він натхненно і запально говорив про свою, очолювану Мельником, політичну організацію, про її завдання і таке тяжке становище, до якого спричинилися бандерівці. Переконував і вмовляв мене і моїх приятелів

працювати для ОУН (м). Я твердо відповів, що ні я, ні мої приятелі – Стефаник і Позичанюк – не належимо до ОУН (б), а є лише їх симпатиками і співпрацюємо з цією організацією, бо вона перша з'явилася у Львові. Саме це було вирішальним фактором, що ми пішли з нею. Розповідаючи про себе, я сказав, що прибув з Києва, ніколи в житті не належав до жодної партії, бо як поет і письменник хотів працювати не для партії, а для свого народу. Зрештою, сказав я, обидві ваші групи ОУН прямують до однієї мети – Відтворення української державності в Києві...

Наша розмова вийшла щирою і відвертою, ми розійшлися приятелями, сподіваючись зустрітися знову за кращих умов...

Невдовзі після цього я опинився у Брусилові, а потім у Фастові, в якому ми з друзями й започали випуск газети “За самостійну Україну”. Її перше число вийшло в друкарні колишньої районної газети.

На той час сюди ж, до Фастова, прибуло багато галицьких самостійників з обох ОУН, але чисельну перевагу, до того ж досить вагому, мали бандерівці. Головою міста став галицький лікар, член ОУН (б). Отож українська “влада” у місті була бандерівською.

Фронтова лінія між брунатними й червоними військами пролягала за селом Васильковим. Щохвилини німці могли захопити Київ, тому у Василькові зосередились бандерівці. Вони знаходились з одного боку села, а з іншого осіли мельниківці. Я цікавився Ольжичем, розпитував про нього то в одних, то в інших спершу в Фастові, а потім у Василькові, де й сам побував двічі, але ніхто нічого не чув про нього. Очевидно, він вирішив надійно законспіратися, зважаючи на небезпеку.

У Фастові ми здружилися з місцевими хлопцями й дівчатами і з їхньою допомогою часто виступали з доповіддями як в самому місті, так і в навколошніх селах. Незрідка фотографувалися на пам'ять.

Десь у першій половині серпня довідалися, що до міста прибули великі сили німецької таємної поліції – Гестапо. Це підтверджив і “наш” міський голова, порадивши бути обережними. Ми уявляли собі, чим може закінчитися наша політична діяльність, але діяльності своєї не припинили.

І те, чого найбільше боялися, сталося. Якось на досвітку німецькі поліції одночасно оточили Фастів і Васильків й арештували всіх членів ОУН обох тaborів та їх провідників. Разом з ними були ув'язнені Стефаник, Позичанюк і я. Ольжича між нами не було, бо він на той час завбачливо вийшов в інше місце. Нас запхали у два величезні автобуси й під посиленою охороною відправили на захід.

Їхали ми кілька днів. Проминули Білу Церкву, Житомир, Рівне і прибули до Луцька. Там нас розділили на дві частини: одних повезли до Krakova, а інших – до Львова. Я зі Стефаником опинився у Львові, де нас запроторили у камеру смертників. Автоматично усі в'язні отримували кару смерті, і я готовувався до найгіршого. Був свідомий того, що тільки чудо може врятувати мене.

В'язнів щодня виводили з камери і роздягнених розстрілювали в Личаківському лісі. Подробиці про цю жахливу екзекуцію доходили до тюрми і ми щохвилі чекали найгіршого. Як описати ці чорні дні моого життя? Як передати ту страшну внутрішню напругу і тривожний плин думок, що не покидав ні на мить? Я був у розквіті сил молодого життя. Мені хотілося жити, щоб продовжувати боротися за свободу України. Я відчував

в собі невичерпні творчі сили і жага життя розпирала груди. Страшно було прощатися з білим світом у такому віці.

Але надія помирає останньою, і всі ми, приречені, сподівалися на диво і молилися, щоб це диво трапилося. Але не всім поталанило. Доля ще раз пощадила мене і Юрія Стефаника – нас врятували від смерті митрополит Андрій Шептицький і доктор Полянський – голова міста Львова.

Вирвавшись з нацистської тюрми, я опинився на волі у не менш важкому і прикрому становищі. Під час тюремного голоду і морального тиску мій шлунок так здеформувався, що крім крихіток сухарів і води нічого не приймав. Я був фізично розбитим і хворим. Мое виздоровлення тяглося тижнями, і збігло немало часу, доки я прийшов до нормального стану.

Ще гірше сталося з моїм державним статусом. Після виходу з тюрми я став чужинцем. Бо під час німецької окупації Наддніпрянської України вона належала до Райхкомісаріату, а Західна Україна – до генерального Губернаторства. Тому я мусів щодекади повідомляти німецьку поліцію про місце свого перебування, а також звітувати про те, що роблю і чим думаю зайнятися в майбутньому. Це розхитувало і без того мою розбиту психіку, не давало спокою і посилювало тривогу.

Тривожні передчууття невдовзі збулися. Під час одного переслухання, поліцай “запропонував” мені виїхати в Німеччину на працю. Я спробував ухилитися від цієї біди, кажучи, що маю на утриманні стару і недужу матір. Він відрубав, що під час війни матерів немає. Таким чином, мені довелося їхати у німецьке рабство, як тисячам і тисячам моїм землякам в окупованій німцями Україні.

Півроку провів я на підневільній праці у Німеччині. Це був найбільш безрадісний і сумний період у моєму житті. Згадка про нього й досі викликає пекучий біль у душі.

Згодом мені вдалося переконати своїх німецьких рабовласників, що вдома залишилася стара і дуже хвора мати, яка просить мене провести з нею останні дні. Було непросто, але якось поталанило вмовити тих, від кого залежала моя доля. Отож, я знову повернувся до Львова. Мати почувала себе недобре. Але потерпала не тільки від старечих недуг і віку, а й з туги і розпуки за мною. Моє повернення стало для неї великою радістю.

Однак, у Львові не знайшов бажаного спокою. Знову щодекади мусів реєструватися в штабі поліції й повідомляти, де живу, що роблю і що робитиму в майбутньому.

Війна тривала. Час був непевний. Мене знову могли схопити німці і закинути кудись далеко від дому, відірвати од моєї бідної матері. Це відчувала й матуся, і все настійніше просила відправити її звідси додому. З величезними труднощами і небезпекою для життя я дістав для матері у Гестапо дозвіл на проїзд потягом до Фастова, де жили мої сестри...

Після цього тривалий час я жив повним самітником. Восени 1943 року несподівано евакуювався з Києва до Львова мій брат Юрій. Він прибув сюди з двома приятелями. Зрозуміло, що я прихистив їх у своєму помешканні і мусів у ті тяжкі воєнні дні хоча б мінімально забезпечити їх проживання.

Розділ п'ятнадцятий

Невдовзі після цього, під час чергового звіту в поліції, мені запропонували виїхати на працю в редакцію “До

бою” – органу українсько-галицької дивізії. І вже на другий день мене – “щасливого бранця” – посадили у вагон і відправили під охороною озброєного провожатого не до редакції, а до Берліну. Як з’ясувалося, я спершу був змушений там пройти належний вишкіл.

Три місяці німці муштрували мене. Муштрували так, як це уміють робити тільки вони. Мені саме виповнилося тридцять три роки, і я з гіркотою думав, що в цій нелюдській ідіотській молотилці віддам Богу душу. Але Господь зглянувся наді мною і відвернув од мене огидну смерть, хоч не відвернув нових випробувань. Та й хто з українців в той час уник голгофного шляху?

Закінчилися мої тримісячні муки, і мене відправили до Відня, у редакцію газети “До бою”, де поблизу була розташована галицька дивізія.

Але в редакції з’ясувалося, що я не маю нічого спільногого з редакційними обов’язками. Тут сиділо кілька німців (у повному значенні цього слова – сиділо), бо до Відня наближалася більшовицька армія.

Я був змушений працювати фізично: в основному переставляти меблі в редакційних кімнатах, або у воєнних установах. Не судилося мені навіть потримати перо в руці. Коли ж більшовики підступили під самий Віден, то німці кинули мене на фронтову лінію до українсько-галицької дивізії під проводом генерала Шандрука, штаб якого стояв у невеличкому австрійському селі поблизу Грацу.

Був кінець квітня 1945 року. Дні стояли ясні, теплі й прозорі. Розкішні австрійські яблуневі садки зацвітали пишним цвітом, і все довкола наповнювалося запаморочливими яблуневими паходами.

Українсько-галицька дивізія укріпилася в окопах, втримуючи наступ советської дивізії, що знаходилась на віддалі не більше п’ятсот метрів.

Ситуація була для нас загрозливо-небезпечною. Совєтські солдати пробували оволодіти окопами, але отримували належну відсіч. Напруження зростало в обох дивізіях – одні й інші чекали, що совєти отримають численну підмогу, і, отже, підуть в рішучий наступ. Але цього, на щастя, не сталося. 7 травня 1945 року німці капітулювали, і українсько-галицька дивізія організовано відступила.

Я був у складі воєнних кореспондентів українського і німецького походження. Для відступу ми сіли на вантажну машину, що взяла курс через Марбург до Радштадту. Їхали в складі німецьких військ при повному озброєнні. Часто на німецькі війська з гір нападали югославські червоні партизани, але німці важкими гарматними пострілами змушували їх відступати. При цьому втрати югославів були значними: потужні вибухи рвали гори, змішуячи людські тіла з камінням.

У Радштадті англійські військові частини зупинили відступаючі німецькі війська і разом з ними українсько-галицьку дивізію.

Після короткого відпочинку в ліску я скинув військову одежду і надів цивільну, яку завжди тримав у валізі. З цією валізою в руках я попрямував у напрямку на Вішофсгофен – міста, яке військовики іменували дверима до Терольської долини.

Десь пополудні цілком несподівано натрапив на невеличкий український табір, що знаходився у Пегамі, тихому австрійському селі, скованому серед невисоких гір.

У цьому ж таборі зустрів земляків з Дніпропетровщини, які дуже привітно і радо прийняли мене, нагодували, дали ліжко для відпочинку, а потім і тимчасового побуту.

У цьому таборі я зустрівся зі Зіньком Скляревичем – моїм земляком з Києва. Ми невдовзі посвоячилися, як рідні брати, і за кілька днів вирушили з Бішефгофену через Тирольську долину до Інсбруку. Там Зінько – мій названий брат Каїн – потайки зв’язався з енкаведистами – так званими членами репатраційної комісії – й допоміг їм викрасти мене і кинути в американську тюрму. Звідти, з дозволу американців, мене закували і після тяжких поневірянь по кількох тюрмах уже розкутого, але під посиленою охороною, повезли на совєтську “родину”. Про цю смертельну небезпеку я розповів у повісті “Поєдинок з дияволом”.

Після дивовижної втечі я дістався до Брегенцу, де на той час перебував мій брат Юрій. Там зупинився також театр Блавацького, у складі якого перебував чоловічий хор, що ним диригував Юрій. У той час обидві групи лагодилися виїхати в Баварію до Авгсбургу. Для переїзду з французької у американську зону були виготовлені спеціальні пропуски дляожної особи. Але ознайомившись з тими списками, я виявив, що мене в них не включили. Долучати моє прізвище до списку було надто пізно, бо копії документів уже були у французьких і американських установах. Тому я знову пішов на великий ризик і нелегально пристав до перевіреного уже гурту, в той час, як між французькими та американськими поліцаями розгорілася невелика дискусія. Ті, що бачили мій перехід із зони у зону, зі страху завмерли. Справді, якби це помітив хтось із поліцайв, моє життя не врятував би ніхто. Але я, таким чином, був урятований і цього ж дня під вечір прибув до Авсбургу в український переселенчий табір Сомме Казерне.

Цей табір був перевантажений біженцями і в ньому вирувало життя. Тут виходила українська газета, діяли різні гуртки, проводилася культурно-освітня праця. Все це завдяки молодим і літнім письменникам, яких доля і воєнне лихоліття закинули на чужину.

Я жив під прибрамим прізвищем Володимир Бориславський і для безпеки рідко появлявся між людьми, де нишпорили енкаведистські агенти.

Невдовзі після цього, восени 1945 року, разом з братом Юрієм, ми переїхали до переселенчого табору в Новому Ульмі.

Щоб знову не потрапити у руки червоним піратам, я вів себе дуже обачно і менше старався бути навидноті. Але це було не в моєму характері. І коли з ініціативи кількох дійових людей, а саме – коменданта табору полковника Андрія Долуда, полковника Дацька, письменника Павла Маляра – почала виходити газета “Українські вісті”, до її редакції прилучився і я. Ми встигли видати кілька чисел на циклостилі.

Після цього, не пориваючи зв’язків з табором, я переїхав до Авгсбургу, щоб зайняти посаду редактора літературно-мистецького відділу журналу “Пу-Гу!” Власником журналу і головним редактором був Всеволод Царинник, відомий журналіст з Харкова.

В Авгсбурзі я найняв кімнату в однієї німецької родини, що складалася з старенької матері і двох хлопців-вояків, яким дивом пощастило повернутися з фронту.

Розділ шістнадцятий

Ця родина перебивалася тим, що отримувала продукти у крамницях на спеціальні картки. Зрозуміло, що жити їм

доводилося упроголодь. Я отримував в українському переселенському таборі у Новому Ульмі свій продуктовий приділ і американські керпакети, і цим багатством ділився з ними. За це сини господині по черзі охороняли мене на міських вулицях від “нешасного” випадку з червоними людоловами.

У зв'язку з моєю охороною на авгсбурзьких вулицях мені почали снитися сутички моїх охоронців з енкаведистами. Якось насnilося енкаведистське полювання за моєю вимріяною донецькою дівчиною, яка нібито втекла з дому і проживає тепер в одному з українських таборів у Німеччині. Цей сон був таким яскравим і так глибоко запав у свідомість, що стояв перед очима і переслідував мене кілька тижнів.

Загрожений небезпекою, я не заходив до українського табору Сомме Казерне, в якому між українськими втікачами хovalися советчики. Так було безпечніше. Одного дня, вийшовши на хвилину з редакції “Пу-Гу”, я почув юнацький дзвінкій голос:

—Гай-Головко?! Що ви тут робите?

Той, що покликав мене, підійшов упритул. Я впізнав Івана Манила, відомого на чужині молодого байкаря.

—Що роблю? — трохи розгублено перепитав я. — Прогулююся вулицею.

—Прогулюєтесь вулицею? Нині це небезпечно, — сказав він і запитав. — Живете на приватці?

—Так, — підтверджив я.

—І працюєте в “Пу-Гу”?

Я здивовано глянув на нього.

—Звідки ви знаєте?

—На Сомме Казерне уже всі знають.

Ця звістка ошелешила мене.

—А де живете ви? — поцікавився я.

—Жив на Сомме Казерне, а тепер, після одруження, також живу на приватці. Моя дружина має книжкову крамницю. Заходьте, може знайдете щось цікаве для себе...

—Обов'язково зайду, — пообіцяв я.

—Останнім часом я написав кілька нових байок, — похвалився Манило й запитав. — Чи не можу принести їх до “Пу-Гу”?

—Звичайно, можете, — охоче погодився я і попрощався.

—Тримайтесь. Я поспішаю до крамниці по цигарки.

Ми потиснули один одному руки й розійшлися.

Після цієї розмови неспокій і тривога поселилися в моїй душі і не давали працювати. Я сидів у редакційному кабінеті і неприємні передчуття зростали. Хотів позбутися їх силою волі, але нічого не виходило, тривожні думки обсідали мене все більш і більш настирливо.

Переконавшись, що в такому стані я нічого не втну, вирішив піти до біжньої кафейки на склянку чаю. Але й тут не знайшов бажаного спокою. Не допивши чаю, повернувшись назад в редакцію. У дверях перестрів мене редактор Царинник.

—На вас чекає гість, — повідомив він, показуючи рукою на протилежну кімнату.

Відчинивши двері, я побачив Леопольда з моєю валізкою в руці.

—Що ви тут робите? — здивувався я.

—Приніс вам валізу з речами, — мовив він зажурено.

—Валізу з речами?!

—Так. Про вас розпитували росіяни. Цікавилися, хто ви і що тут робите.

—Росіяни? — перепитав я. — Як ви знаєте, що це були росіяни?

—По їх мордах, — відповів він, зробивши на обличчі огидну гримасу. — Дізнавшись, що вас немає вдома, пішли геть. Після цього ми з мамою і Альбертом вирішили, що вам небезпечно залишатися в нас. Ми думаємо, що вам безпечніше перебути якийсь час у таборі. Там важче буде знайти вас.

—Я теж так думаю, — погодився я.

Щедро заплативши Леопольдові за порятунок і постійну охорону, розпрощався з ним.

Довелося попрощатися і з редактором, бо я був готовий зникнути з Авсбургу, щоб замести сліди, по яких невідступно ішли людолови. Для мене це була сумна розлука, бо праця в редакції припала мені до душі й тут я почувався відносно щасливим та задоволеним. І хоча це тривало недовго, цей час був одним з найсвітліших в моєму житті.

—Куди б я не пішов і в який світ мене не закинула б доля, — сказав я редакторові, — завжди пам'ятатиму про вас і ваш чудовий журнал. Але не тільки пам'ятатиму, але постійно підтримуватиму листовний зв'язок.

—Буду надзвичайно вдячний. — сказав він. — З огляду на вашу безпеку, я проведу вас до Сомме Казерме. Там знайдеться хтось, хто відвезе вас до Нового Ульму.

На щастя, цього ж дня надвечір відходив потяг до Нового Ульму, і я в товаристві двох принагідних знайомих вирушив в дорогу. Це була пізня осінь 1947 року. Несподівано випали глибокі сніги. Я з сумом дивився на світ крізь темне вікно вагона, і в душі зростали тривога й неспокій.

Я добре розумів, що де б не прихилив голову, зі мною могло статися те ж, що в Ісбрку. Незрадлива інтуїція підказувала, що треба тікати з Німеччини. До того тікати якомога швидше, негайно, щоб врятуватися від чатуючої

небезпеки. Але тікати туди, де можна залишитися собою, де були б свої люди і панував дух рідної України, де могла б притулитися моя зболена душа. Я став думати про Канаду і серце підказувало, що тільки там зможу знайти бажаний спокій і порятунок від червоного диявола.

З цими думками я ліг спати в переселенчому таборі у Новому Ульмі, і з цими думками прокинувся вранці. Тоді ж зустрівся з полковником Долудом, комендантом цього табору, щоб порадитися як поступити мені даліше. Вислухавши, він сказав:

— Їдьте до Англії... Саме тепер набирають туди емігрантів.

— Тут, у нашему таборі? — запитав я.

— Ні, — відповів він. — Набирають у Мюнхенському.

— Дякую за добру вістку, — широко вигукнув я. — Відразу ж подамся туди.

— Щасливої дороги, — побажав він і додав. — При потребі звертайтеся до мене і я допоможу.

Наступного дня, а це був четвер 19 лютого 1948 року, я був уже в мюнхенському переселенчому таборі. Відразу ж пішов на перегляд до англійської урядової комісії. Занотовуючи мої короткі біографічні відомості, мене запитали, чи хочу я поїхати до Англії.

— Звичайно хочу, — відповів я. — Тому й прибув сюди.

— Ви згідні на будь-яку працю, що її дістанете в Англії?

— Так. В Англії я буду щасливішим з мітлою на вулиці, ніж в Советах з пером в установі.

Моя відповідь викликала в англійців веселу реакцію і вони весело та здивовано перезирнулися між собою.

Уже в п'ятницю 27 лютого я виїхав потягом з групою “вибранців” до Ашафенбургу, а звідти до переходового табору в Мюнстер.

З цього табору нас відправили через Голляндію в невеличкий Голляндський порт Гервіч. Трохи згодом через Ламанш ми відбули до Англії.

З англійського порту ми добиралися до Лондону в швидкому поїзді з усіма зручностями. Після німецьких побитих і поламаних вагонів, до того ж неосвітлених і холодних, англійський поїзд видався казково прекрасним. Тут було чисто й затишно, підлоги налаштовані і бліскучі. Цей шик і краса викликали у мене справжнє захоплення. Я чи не вперше відчув, на якому високому рівні перебуває європейська цивілізація.

Але це захоплення швидко пригасло. Річ в тому, що біля мене мене сиділа пара модно одягнутих мужчин, до яких я з цікавістю приглядався. Вони снідали і палили дорогі сигарети, а недокурки недбайливо кидали на бліскучу підлогу. В Німеччині таке нехлюйство було неприпустиме, і поведінка англійців викликала в мене обурення.

Десь пополудні, о четвертій годині, із залізничної станції нас повезли автобусом до лондонського готелю. У вестибюлі нас, українців, несподівано привітав російський піп. Але від розмови з ним ми ввічливо ухилилися.

Цього ж дня ми потрапили до розподільчого табору поблизу Лондона.

Розділ сімнадцятий

Цей табір кишів “різношерстним” людом, який війна вигнала з рідного дому. Більшість втекли від “комуністичного раю”. Тут були представники з різних совєтських “республік”, але найбільше з совєтської

України. Також було багато югославів, що втекли від комуністичного режиму Тіта.

Усіх нас “безбатченків” (як самі ми стали величати себе) примістили англійці у колишніх військових бараках. З цього бараку нас мали відправити на однорічну фізичну працю згідно з обопільною домовленістю.

У бараках було чисто і прибрано. Ми отримали гарні ліжка з свіжими накрохмаленими простинями і ковдрами. Кожен з нас отримав також по фунтові стерлінгів на дрібні витрати. Годували нас безкоштовно тричі на день.

Ми мали повну волю: могли без перешкод залишати табір і виходити в місто. При цьому жодного контролю за нами не було. Але нові мешканці табору здебільшого залишалися в бараках чи тинялися територією табору, бо без знання англійської мови виходити в місто не наважувались.

Стояли теплі, ясні і лагідні квітневі дні. В Англії, з усіх сторін оточений водою, було якось по-святковому світло. Тут не так гостро відчувалося, що ми на чужині. Дихалося легше і вільніше, ніж у Німеччині.

Невдовзі українці перезнайомилися між собою. Сидячи під бараками, чи на лавах біля їdalyni, ми розповідали один одному про своє життя в Советах, а особливо під час війни і після неї. Згодом почали запрошувати один одного до себе.

Так сталося й зі мною. Після короткого знайомства мене запросила в гості досить приваблива землячка. Це була струнка, вище середнього зросту чорнявка з карими привітними очима. Родом вона була з Полтавщини і її прізвище дивним чином відповідало її зовнішності – Галина Пишна. Це в першу чергу й зацікавило мене.

–Зайдіть до мене після обіду, – якось мовила вона.

Отримавши таке несподіване запрошення, я спершу

розгубився і якийсь час мовчки дивися на неї. Помітивши мою нерішучість, вона запитала:

— Ви тут самі, чи з дружиною?

Я все ще мовчав.

— Якщо з дружиною, то зайдіть, будь ласка, з нею.

— Я не маю дружини, — нарешті спромігся на відповідь.

— То заходьте самі.

Я не хотів зв'язуватись з жіночою статтю, бо й далі носив у душі мрію зустріти донецьку дівчину, але цього разу не міг відмовитися, бо надто щирим і ненав'язливим було запрошення цієї дівчини чи жінки.

— Гаразд, — сказав. — Прийду. Дякую за гостинність.

Однак в гості я не поспішав, ще вагався якийсь час. Зрештою — зважився і зайшов до неї. Біля бараку мене зустріла Галина з якимось чоловіком.

— Знайомтесь, — сказала вона. — Це мій чоловік. Його ім'я та прізвище Григорій Одарченко. Таке ж і мое прізвище, та інколи я вживаю інше — Пишна, своє дівоче.

— Добре. Але чому ви не сказали мені, що ви одружені, що маєте чоловіка? — трохи оторопіло спітав я.

— Коли б сказала, то ви не прийшли б до нас.

— Навпаки, — заперечив я. — Я не тільки прийшов би, а прибіг би.

Ці слова викликали в моїх нових знайомих щирий сміх.

Після цього ми часто зустрічалися в їхнім або в моєму бараці і охоче ділилися своїми спогадами та новими враженнями. Якось вислухавши розповідь про мої колишні пригоди в підсоветський період, Галина запитала:

— Чому ви не одружуєтесь і не обірвете своєї самотності?

— Чому? — спітав я. — Це тяжко пояснити кількома словами. Але якщо це цікавить вас, то скажу. Не

одружуюся, бо не знайшов ще постійного місця, де міг би осісти і провести решту свого життя на чужині.

— Це так, — ствердила Галина. — А ще?

— Одружитися можу лише з українкою, яка покохала б мене так, як я її. Крім того мені потрібна дівчина з освітою, яка б приблизно дорівнювала моїй. І обов'язково — свідомістю. Я зустрів таку дівчину, але тільки в своїй уяві.

— Як це? — запитала здивовано Галина.

— Дуже просто, — відповів я. — Перед війною на Донеччині доля звела мене з незвичайною дівчиною і з першого погляду я покохав її. Наша коротка зустріч полонила мое серце і заворожила душу. І хоч ми бачилися дуже короткий час, кілька років я безнастанно думаю про неї, вона не дає мені спокою.

— Забудьте її, — сказала Галина, недбало махнувши рукою. — Нехай вона не турбує вас. Під час війни і після неї сталося чимало змін і ви не знайдете її. А в Україну за свою дівчиною не поїдете, бо там знову панують комуністи. Тому ще раз кажу вам — забудьте її. — Галина якийсь час дивилася на мене своїми блискучими карими очима. — Я маю для вас гарну, справжню красуню, розумну й свідому дівчину, яка єдина може ... ущастилити вас. Їй 25 років, ніколи не була замужем. За віком вона підходить вам, переконана, що підійде і всім іншим.

— Якщо вона гарна, розумна, свідома, то чому так довго дівувала? — запитав я, щоб припинити цю неприємну для мене розмову.

— Тому що на перешкоді одруження, як тисячам інших дівчат, її стала війна, — сумно відповіла Галина.

— І це по-вашому все?

— Вона дуже прив'язана до своїх батьків. Працює в таборі і утримує їх.

— Це добре, — сказав я. — А ще що?

—Скажу тільки вам, — підступивши ближче до мене, ніби потерпаючи, щоб не почув хтось інший, Галина сказала: —Я думаю, що вона, як і ви, — тужить за своїм обранцем. Шукала його вдома, тепер шукає у світі... Вчора я отримала від неї листа з фотокарткою. Я покажу її вам.

—Якщо хочете, то покажіть, — недбало відповів я. — Але заздалегідь кажу, що з цього нічого не вийде.

Коли Галина пішла за фотокарткою, Григорій — високий, поставний, козацького крою чоловік, який до того не втручався у нашу розмову, — промовив:

—Знаю цю дівчину і ручуся, що гарнішої і розумнішої од неї не знайдете у цілому світі.

—Я й не шукаю, Григорію, — знехотя відповів я.

Через хвилину вийшла Галя і простягнула мені фотокартку. Я недбало взяв її, глянув на неї — і від несподіванки у мене перехопило віддих.

“Невже це вона ???!”

Я ще раз пильно придивився на фотокартку, стримуючи неприродне хвилювання. Голова у мене пішла обертом і земля хитнулася під ногами.

“Господи, невже це моя дівчина з Донеччини?!”

—Що з вами? — спитала Галина. — Невже ви так захопилися цією дівчиною?

—Дуже, — ледь видавив з себе я.

—А я хіба не казала вам? — промовила Галина, палаючи від задоволення.

—З цією дівчиною я хотів би листуватися. Вона дуже подобається мені, — ще раз ствердив я. — Чи можете запитати її в наступному листі, чи вона згідна на це?

—Звичайно, запитаю...

Невдовзі після цього частину нових “англійців” і в тому числі мене відправили в південну частину Англії, де

розмістили в таких же військових бараках. В наші обов'язки входило “порядкувати” у кімнатах англійських робітників, які каналізували заводнені частини землі. На час їх відсутності ми мусіли прибирати їхні ліжка, підмітати й мити підлоги.

Вечорами після робочого дня ці робітники заходили до пивних, де добре напивалися і поверталися до помешкань зовсім п'яні, у брудних черевиках і вимашеній одежі. Так і лягали спати. У таких випадках ми мали чимало роботи. І ця праця була важка і огидна мені. Від безконечного згинання і розгинання боліла脊на, і невдовзі я не відмежав і попросився в англійського керівника, щоб перевів мене на іншу роботу.

—Іншої праці тут для вас немає, — відповів він. — Їдьте в Лондон і там на біржі праці дістанете відповідну для вас роботу.

І хоча він говорив з роздратуванням, я вхопився за цю пропозицію. Мене приваблювала перспектива несподівано потрапити в Лондон. Про це місто я багато чув й читав у художніх творах, особливо мене вабили лондонські музеї.

Перебувши ніч в сум'ятливих думках, уранці я відбув до Лондона. Маючи деякі навики з англійської мови, я зайшов до СУБ (Союзу Українців Британії), і попросив там перекладача для відділу праці.

Після короткої розмови в цій установі я несподівано швидко дістав працю керівника елеватора в лондонському шпиталі.

У цьому шпиталі мені видали пару рукавиць й сказали іти працювати на елеваторі. Цей елеватор був старомодний, збудований ще, мабуть, разом з самим шпиталем. Рухався він канатом, яким піднімався зі скрипом вгору і опускався вниз.

Поблизу цього віджилого елеватора діяв електричний елеватор. Оператор лише натискав відповідну кнопку і він піднімався вгору. Порівняно з ним мій елеватор виглядав архаїчним, але англійці дуже цінували старовинні пристосування і будівлі й охороняли їх до тих пір, доки вони не розсипалися ущент.

У шпиталі я працював щоденно вісім годин. У цей восьмигодинний робочий день входило тридцять хвилин обідньої перерви і п'ятнадцять хвилин перерви для чашки кави.

Елеватором я піднімав ліжка з хворими, медичний персонал, робітників та робітниць, що працювали у шпиталі. Спершу ця робота видалась мені легкою, але вкінці дня ставала набридливою і виснажливою. Однак в моєму молодому віці це почуття вдавалося пригасити.

У вільні хвилини, коли елеватор був на “відпочинку”, я виймав з кишень англійсько-українського словника, якого завжди носив з собою, і наполегливо вивчав англійську мову. Окрім того вечорами я відвідував курси англійської мови, які безкоштовно влаштували для новоприбулих.

Розділ вісімнадцятий

У вихідні дні я часто відвідував музеї та різні культурні установи. Це збагачувало мене новими знаннями і враженнями. Але де б я не був, в пам'яті завжди носив незабутню золотоволосу донецьку дівчину. Розпитував знайомих про Галину Одарченко і невдовзі довідався від однієї українки, що вона працює в лондонській родині. Від цієї ж українки дістав Галину адресу.

Галина працювала біля Марбл Арігу. Я зустрівся з нею в суботу, в березні 1949 року, і довідався про прізвище

моєї дівчини. Її звали Галина Хоменко. Донедавна була вона з родиною в Гановері (Західна Німеччина), де учителювала, а тепер переїхала в Монреаль у Канаду. Вістка про мене дуже схвилювала її і вона повідомила свою подругу, що хоче листуватися зі мною.

Я одразу ж надіслав їй дуже детального, відкритого і сердечного листа. З того часу лічив кожен день, нетерпляче чекаючи відповіді.

А між тим, вечорами і у вихідні дні, працював над першим томом повісті “Поєдинок з дияволом”, роботу над яким розпочав ще в Авгсбурзі. В основу твору лягли мої особисті переживання і пригоди в останні дні Другої світової війни. Це був час, коли енкаведистські зграї, згідно з ялтинською угодою між Рузвельтом, Черчілем і Сталіним у лютому 1945 року, вчинили в європейських країнах нечуване досі полювання за совєтськими громадянами, які відмовились повернутися на “родину”. В першу чергу вони виловлювали українську наукову і письменницьку еліту, щоб не дати їй змогу донести до свідомості громадян вільного світу правду про комуністичне пекло. У цей диявольський час серед білого дня енкаведисти вислідили мене в Інсбруку (Австрія) і ув’язнили. Після поневірянь у кількох совєтських тюрмах в Західній Німеччині, мені пощастило вирватися з енкаведистських лабет.

Я писав спогади кров’ю свого зболілого серця. Відчував, що мені вдалося правдиво відтворити той апокаліптичний час і свої власні переживання. У кожне слово переливав ту велику емоційну напругу, яку пережив під час арешту. Щось домислювати чи вигадувати мені не було потреби, бо пережите в дійсності було жахливішим за будь-які художні вигадки. Завершивши перший том, сподівався, що читачі прочитають його з таким же хвилюванням, як я створював його.

Зрозуміло, що хотів якнайшвидше ознайомити з нею своїх земляків, які дивом, як і я, врятувалися від німецько-фашистського рабства й відмовилися повернутися у комуністичне рабство.

З цим твором я ознайомив своїх лондонських друзів і шукав способу видати його окремою книгою. Мріяв, що “Поєдинок з дияволом” побачить світ не лише українською, а й англійською мовою.

Але мої заполітизовані земляки не мали часу для літератури, хоч вона правдиво відтворювала дійсність і могла мати набагато більший вплив на людей, ніж голі політичні гасла та декларації.

Однак я не тільки не знайшов розуміння чи підтримки, а навпаки: пережив страшну байдужість і приниження моєї особи. Найбільше зраницли мене напівграмотні, малоосвічені земляки, далекі від розуміння справжньої вартості літературної праці, які виконували на чужині, як і я, непристижну фізичну працю. Таким чином, вони, очевидно, хотіли розумово зрівнятися зі мною.

Єдиним світлим дарунком долі, що його подарував мені Господь у Великій Британії, стало знайомство з славним гетьманічем Данилом Скоропадським. Ще раніше я чув, що він перебуває в Лондоні й прагнув зазнайомитися з ним. І з цим мені незабаром пощастило – цілком несподівано ми зустрілися у січні 1949 року в СУБі, де він був почесним головою.

З першого погляду я зрозумів, що це незвична, виняткова людина. Гетьманіч був високого зросту, з відкритим, вдумливим і продовгуватим обличчям, яке свідчило про непересічність його особи. Він говорив чудовою українською мовою, неквапливо, розсудливо, ніби обдумуючи перед тим, як його вимовити, кожне слово. Його розмова зачаровувала, і я з подивом прислухався до її звучання.

–Хто вас навчив такої чудової української мови? – поцікавився я, і в душі одразу ж розсердився на себе, що з такої фрази розпочав наше знайомство.

Але гетьманнич відповів з усмішкою і помітною гордістю:

–Мати.

–Мати? – спитав я здивовано.

–Мати, – відповів він спокійно. – Вона була росіянкою, але вийшла заміж за українця і стала українкою, як німка Катерина і данка Марія стали росіянками. Під час батькового гетьманування не тільки досконало опанувала українську мову, а й навчила її своїх дочок і мене...

Після цієї короткої розмови в СУБі гетьманнич запросив мене в гості.

Він мешкав на Кенсінгтон в одній з найфешенебельніших частин Лондону. Наймав досить простору квартиру, чи, може, це була його власність, такими речами я ніколи не цікавився. Знав лише, що в цьому будинку в нього була особиста охорона.

Він запросив мене до свого кабінету, де полагоджував різні національно-політичні справи, довірені йому його батьком гетьманом Павлом Скоропадським.

Користуючись нагодою, я в першу чергу оглянув кабінет непересічної людини. Передусім мене вразила бібліотека – справжнє захоплення у мене викликали томи розкішно виданих енциклопедій; поряд рівними рядами стояли томи класиків української літератури – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки й інших визначних письменників. Далі були філософські й політичні трактати. Одразу подумалося про те, що цей чоловік не на жарт готовує себе на українського державного діяча.

Тим часом гетьманич сів у крісло і запропонував сісти й мені.

—Минулого разу ви згадували, що проживали у Києві? — запитав він, з цікавістю поглядаючи на мене.

—Проживав, — підтверджив я. — Але дитинство і юність провів у селі Вікнині. Підлітком кілька разів побував у Києві, полюбив його, а потім кілька років проживав там. Мешкав на Прорізній.

—Знаю, — сказав гетьманич. — Це близько Інститутської, де ми жили з батьком під час його гетьманування. Пригадую, ця чудесна вулиця веде вгору, все вище і вище, ніби піднімається до схід сонця...

—Тепер вона без сонця, — сумно мовив я. — Тепер вона найстрашніша вулиця в Києві.

—Чому найстрашніша? —здивувався гетьманич.

—Тому що там окопався смертельний штаб НКВД. До того ж, здається, штаб НКВД розміщується у тому самому палаці, у якому під час гетьманування знаходився уряд вашого батька. Та й ваша сім'я, якщо не помиляюся, проживала там.

—Можливо, — сказав задумано гетьманич і на якийсь час запала мовчанка. — Чув, що ви пишете літературні твори. Навіть маєте кілька виданих книжок.

—Лише п'ять. А шоста “Поєдинок з дияволом” на нашу злободенну емігрантську тему готова до друку. Та, здається мені, вона так ніколи й не побачить світу, через цілковиту байдужість земляків.

—Справді, — підтверджив гетьманич, — тут в Англії наші емігранти малокількісні й байдужі. Це тому, що не сформувалися ще як спільнота. Для опублікування вашої праці вам варто іти між українців, де вони уже загосподарювалися й добре стали на ноги.

—Я теж такої думки, але ще не знаю, куди виїхати.

— Виберіть Канаду, скажімо, Вінніпег. Там легше літераторові, простіше видати свої твори. Я був там і зустрічався з нашими тамтешніми поселенцями. Повірте, що між ними знайдуться такі, що допоможуть видати ваші твори... Мені цікаво, що у вас ще підготовлено до друку?

— Кілька незакінчених речей. Передусім перший том моїх поезій, збірка оповідань “Одчайдушні” і готові матеріали для поеми про гетьмана Павла Скоропадського і його Українську Державу.

— Цікаво, — зауважив гетьманнич. — Дуже цікаво. І поміж цим усім про гетьмана Павла Скоропадського і його Українську Державу? А чи у вас вистачить сил і часу на здійснення всіх своїх задумів?

— Думаю, що так, — впевнено сказав я. — Але тільки, як ви радите, у Канаді, у Вінніпегу.

— То ж, щасті Вам переїхати туди.

У цю хвилину пролунав дзвінок за дверима і гетьманнич, подякувавши мені за нашу зустріч і розмову, піднявся, щоб зустріти свого нового гостя. На цьому ми й розійшлися.

Розділ дев'ятнадцятий

Наприкінці квітня 1949 року я нарешті отримав довгожданного листа від моєї багаторічної мрії – Галини Хоменко. З великим хвилюванням відкрив його. У листі вона повідомляла, що нарешті здійснилась її давня мрія – вона знайшла мене і хотіла б якнайшвидше побачитися зі мною. З часу нашої давньої зустрічі пробігло немало літ, писала вона, ми, можливо, уже стали не тими, якими були у роки юності, ми багато пережили, але кохання, що спалахнуло при першій зустрічі, кличе нас без жодної застороги зустрітися.

Цей лист окрилив мене, надав снаги і сили – і я негайно почав діяти. Перш за все відправив листа до брата Юрія, що перебував на той час в Едмонтоні, переїхавши туди з Західної Німеччини. У цьому листі я настійно просив його знайти працедавця і через нього викликати мене до Канади. Без забезпечення працею еміграційна комісія не давала дозволу на в'їзд до Канади. Я був певен, що Юрій доб'ється цього для мене, тому покинув остогидлу роботу в госпіталі й став очікувати на відповідь. А в міжчасі працював над своїми художніми творами.

Лист від брата не забарився і приніс мені дуже втішні вісті. Юрію пощастило знайти в Альберті (Західна Канада) фармера, що зобов'язувався забезпечити мене працею. Як підтвердження у конверті я знайшов відповідну посвідку. З нею я подався в еміграційну комісію при британському міністерстві, куди подав також відповідну заяву з проханням допомогти мені виїхати у Канаду.

Невдовзі після цього мене викликали на розмову. Там повідомили, що моє прохання задовільняють і ставлять мене на відповідну чергу.

–Як довго триватиме моя черга? – запитав.

–Рік або й більше, – байдуже відповів службовець канцелярським тоном і додав. – Бажаючих виїхати чимало і всі повинні дотримуватися черги.

На цьому розмову було закінчено. Я ввічливо, але глухим голосом, сказав йому “гуд бай” і зачинив за собою двері.

Те, що почув я від службовця, глибоко засмутило мене. Мій стан можна порівняти з відчуттям вояка, що несподівано опинився на полі бою без зброї в руках.

Підупалий настрій пригнічувався ще й тим, що, сподіваючись негайно покинути Англію, залишив роботу в шпиталі. А за той час, доки отримав відповідь від брата, витратив усі свої невеличкі заощадження.

У голові безнастінно крутилися слова англійського чиновника, що я поставлений на довгу чергу, яка тягнутиться рік або й більше. Я добре усвідомлював, що з тим мізерним знанням англійської мови, які були у мене, я не мав жодних перспектив у Лондоні. А літературні твори? Чи варто нагромаджувати їх, щоб потім викинути?! Що ж мені в такому разі робити? Повертатися в Европу? Знову осісти в Німеччині чи на крайній випадок у Швейцарії? Але що мене чекає там, чи не те ж, що й в Англії? Де б ти не був, скрізь опинишся в такому ж стані, в якому перебуваєш зараз, – підказувала інтуїція. І після довгих і важких мітарств можеш назавжди втратити свою омріяну кохану....

Знемагаючи від важких душевних мук, я вирішив залишитися в Англії і повідомив Галю про своє нещастья. Просив її набратися терпіння і чекати мене. Відправивши листа, очікував на відповідь з такою ж запопадливістю, як заблукалий чекає порятунку у непроглядних лісових хащах, зневірившись, що сам знайде дорогу.

Тим часом, моя кишеня “схудла” до найкритичнішого стану і змусила шукати працю. Через якийсь час пощастило влаштуватися кухонним робітником у шпиталі. Але це був уже інший шпиталь, бо до попереднього, після моєї резигнації, не випадало повертатися.

Через якийсь час у вирі нервової завірюхи прилинув очікуваний лист від Галі з Монреалю.

Словами дорогої мені людини сонячним промінням пролилися і зігріли мою зболену і виснажену душу. Галя

повідомляла, що у справі моого виїзду з Англії до Канади звернулася за порадою до о. Володимира Слюзаря, священика української православної церкви у Монреалі. Отець Володимир, будучи також нотарем, сказав:

–У зв'язку з тим, що Олекса ваш наречений, у вас не буде жодної проблеми з його переїздом. Тільки підготуйте відповідну анкету, і ми надішлемо її до канадської амбасади в Лондоні. Олекса відразу отримає дозвіл на виїзд до Канади.

Важко передати той стан хвилювання і радості, що охопив мене. Це був мій тріумф, свято душі... Десь за тиждень після цього мене справді викликали до Канадської амбасади.

–Ми отримали прохання вашої нареченої з Канади, щоб дозволити вам виїзд з Англії, – сказали мені. – Це прохання задовільняємо. Можете лагодитися в дорогу і виїхати при першій же нагоді.

Я ледь стримав хвилювання і ту бурхливу хвилю радості, що накотилася на мене. Уже нічого не бачив і не чув, що діялося навколо, світ поплив у райдужних веселих тонах, і десь ніби з іншого виміру до мене долинули слова працівника амбасади, що бажав мені щасливої дороги і щастя на канадській землі.

Частина третя

Розділ двадцятий

У захмарений осінній день 15 листопада 1949 року я відплів пароплавом “Аквітанія” до Канади. “Аквітанія” – один з найбільших на ту пору британських пароплавів, був збудований і спущений на воду одразу після трагічної загибелі “Титаніка”. У цей рейс до Канади “Аквітанія” відплivala востаннє і після повернення до Великої Британії мала бути демонтована.

У відкритий океан цей тридцятип'ятирічний ветеран вийшов тоді, коли там найбільше бушували хвилі. Під скаженим шквалистим вітром він здіймався на високі буруни і з важким скрипом і тріском спускався вниз, навіваючи на пасажирів переляк і нудоту. Замість того, щоб милуватися безмежними просторами океану, вони тікали в свої каюти і з розpacем падали в ліжка. Після першого ж дня плавання верхня палуба дуже обезлюднила. Більша половина пасажирів навіть не з'явилася на обід. Дехто сильніших духом людей никав без обіду по палубі або в коридорах пароплава. Інші гамували нудоту цитринами. До таких належав і я.

На наше нещастя, океан не тільки не лагіднішав, а навпаки все більше і більше вирував. Хвилі наростили, і пароплав небезпечно кидало з боку на бік. Хвилі заливали у весь пароплав, досягаючи навіть палуби.

Спостерігаючи за розгніваним океаном і небезпечними кренами пароплава, я трохи потерпав, бо був у дорозі до вимріяної нареченої. Мене непокоїла думка, чи втихомириться безмежна стихія і обмине нас нещастя

потерпіти аварію на цьому віджилому судні. На щастя, десь на шостий день нашої подорожі вітер ущух, хвилі спали і до канадського порту Галіфакс пароплав причалював тихо й спокійно. Це було 21 листопада. Тепер я думав про те, що чекає мене на невідомій і чужій мені заокеанській землі, такій далекій від моєї милої України.

Опинившись на березі й поглядаючи на зубчасту скелю, що стриміла на видноколі, я раптом відчув як зріють в мені несподівані рядки. Рука мимоволі потягнулася до блокнота, сама собою народилася назва “Напис на камені” і я записав такі рядки: “Я не співав тобі ні псальми, ні оди, вимріяна чужинко, а стоячи на скелястому березі, дивився в твоє прегарне обличчя і з хвилюванням у серці сказав “Дякую”...”

Але в той час з трапу пароплава викотилася нова хвиля пасажирів і натиснула на мене, я ледь вспів заховати блокнота в кишеню і разом з усіма подався у порт.

Опинившись під високим дахом , я зайняв чергу в довжелезній черзі для митної перевірки.

У моєму наплечнику було кілька книжок, виданих в ССР, до яких митник міг причепитися, тому при наближенні до нього, мені стало моторошно.

І ось я став лицем до лиця з молодим митником, що вільно володів кількома мовами, в тому числі й українською.

Він попросив мене відчинити валізу й розв’язати наплечника. Я виконав це. Понищпоривши рукою там і там, він запитав, чи маю золото, дорогоцінне каміння і алкогольні трунки.

—Ні, не маю, — твердо відповів я.

—А що маєте? — запитав він.

—Пару білизни, верхню сорочку, штани і книги.

—Книги? — його брови здивовано підстрибнули вгору.
— Навіщо ви тягаєте їх світом за собою?

Це питання викликало в мене підозру своєю прямолінійністю, бо ж не міг освічений митник, що володів кількома мовами, справді дивуватися з того, що я прихопив з собою на чужину книги. Я гарячково думав, як вислизнути мені з цієї пастки.

—Бо таких книг я ніде тут не дістану, — сказав я, прагнучи надати своєму голосу твердості і спокою. — Це унікуми.

—Унікуми?

—Так. Це книжки найвидатніших сучасних українських авторів, розстріляних московськими комуністами.

—Правду кажете, — погодився митник. — Таких книжок у нас не дістанете. Далеко їдете?

—До Едмонтону, — відповів я.

—Там дещо холодніше, ніж тут, — уже зовсім добродушно мовив він. — Але побудете — звикнете. Щасливої дороги.

Ми попрощалися, а він все ще не зводив з мене погляду.

—Дякую вам, — сказав я, усміхаючись. — Не перетруджуйтесь!

Полегшено перевівши подих, я відійшов у глибину порту і сів на лаві між незнайомими мандрівниками. Трохи перепочивши від нервового напруження, пережитого під час розмови з митником, я спробував дізнатися як мені дістатися на залізничну станцію. Це не склало жодних труднощів, отож невдовзі я вже був на вокзалі.

Поїзд до Монреалю відходив уночі. Довелося чекати. Я збавив час тим, що приглядався до чужого мені міста, незнайомих людей, їх поведінки та манери розмовляти. Все, здавалося незвичним. Нарешті підійшов поїзд і я рушив в дорогу.

Стояла глибока осінь. Потяг мчав у непроглядну темінь і повз сумні вагонні вікна ледь проглядалися засніжені канадські ліси та озера. Чужина і невідомість гнітили, сіяли в серці тривогу й сум'яття. Думка про зустріч з Галею хвилювала і водночас бентежила. З часу нашого короткого, майже летючого, побачення пройшло довгих дев'ять років. Ця зустріч залишила в наших серцях глибокий слід, але дев'ять років – великий період в людському житті. За такий час з людьми, особливо молодими, відбувають великі зміни. Може, й на зовнішність час поклав свій відбиток, може, і ми змінилися настільки, що це прокладе між нами холодну межу відчуження? Я безнастанно думав як зустріне мене Галя і які почуття та думки виникнуть в мене під час первого побачення. Ці думки не полішали мене усю дорогу, і я не зміг навіть зімкнути повіки.

З цими думками і вийшов з вагона на Монреальському вокзалі. У станційній залі сів на лаву, щоб хоч трохи заспокоїтись, вгамувати розбурхані почуття. Лише після цього, коли серце почало битися спокійніше і рівніше, як мені здалося, я вийняв записну книжку і набрав потрібний номер телефону.

Почувши на протилежному кінці проводу жіночий голос, я привітався:

–Доброго ранку, Галю, я вже прибув... – мені здавалося, що мій голос тремтить і виказує моє хвилювання.

–Добрий ранок, Олесю! Вітаю з приїздом! –радісно вигукнула Галя.

–Дякую, щиро дякую, Галю, – мовив я. –Що ж мені тепер робити?

–Маєте адресу Чернишових? Беріть таксі і їдьте до них, – сказала вона. –Ми побачимося після праці.

—Добре, поспішу туди, — відповів я. —Хочу якнайшвидше побачити Вас.

—Постараюся прибути якнайшвидше, —пообіцяла Галія.

Якусь хвилину я ще тримав телефонну слухавку в руці, бо мені здавалося, що в ній все ще бринить співочий голос Галі. Потім накинув наплечник на спину і, схопивши валізу в руки, кинувся до виходу.

Розділ двадцять перший

Опинившись за станційними дверима, я побачив засніжений простір, що обдав мене холодом і чужиною. Щулячись від морозу, я згадав слова англійця, що попереджував мене, що в Канаді дев'ять місяців зими, а три місяці холодно. Я ж не зважив на його застереження і був одягнений у легке пальто і літні черевики. Але що мені залишалося робити? Тільки підняти комір пальта і пірнути в холод.

Так і зробив. Неподалік застигли в очікуванні пасажирів кілька таксівок. Я сів в одну з них, дав шоферові адресу і ми рушили в засніжений Монреаль.

Трохи від'їхавши від залізничної станції, чорноволосий, смаглявий шофер сказав мені:

—Чи не краще було б вам зупинитися у готелі? Провели б там гарно час. Я подбав би про це. Хочете, я відвезу вас до найкращого готелю?

—Відвезіть туди, куди я сказав, — трохи різко відповів я, щоб не продовжувати нав'язливої розмови.

Далі ми їхали мовчкі. Незабаром авто зупинилося біля невеликого двоповерхового будинку з сходами, що піднімалися стіною до другого поверху.

Розплатившись з шофером, я попрямував до будинку і постукав у двері. Через якусь хвилину на порозі з'явився

Іван Денисович Чернишов – расовий українець, високий, ставний, з привітними очима чоловік. Міцно потиснувши мені руку, він сказав:

–Чекаємо на вас. Я кілька разів виходив з хати поглянути, чи ви ще не під'їхали. Прошу, прошу, заходьте в хату.

Він підхопив однією рукою наплечника, іншою валізу, і сказав мені проходити вперед, а сам рушив за мною.

–Валю, – гукнув він. – Гай-Головко уже тут! Іди поглянь на Галиного нареченого і нашого гостя.

–Не лякайте, Іване Денисовичу, пані Валю, – сказав я.

–Кажу так, як є, – наполіг Чернишов. – Ви наш великий гість. Роздягайтесь і сідайте Настоялись, мабуть, у порту та на залізничній станції.

–Настоявшись, – підтакнув я. – Та почуваюся не таким старим, щоб засиджуватись.

З сусідньої кімнати з'явилася пані Валя, дружина Чернишова, молода, русява й гарна молодиця. Вона щойно відійшла від приспаного немовляти і на її обличчі цвіла тепла і лагідна усмішка. Оглянувши мене з ніг до голови, вона сказала:

–Гая буде дуже рада побачити вас; ви ж так давно не бачились.

–Справді давно, – погодився я. – Дуже давно. І хто-зна, коли б побачились, якби не випадкова зустріч з Галиною подругою в Англії.

–Гая розповідала нам про це. Я дуже дивувалася. Після короткої зустрічі з вами, вона дев'ять років шукала вас, а ви її. І нарешті ваші шляхи знову зійшлися.

–Я довго чекав цього і вірив, що так і станеться.

Валя глянула на мене особливо пильно і сказала:

–Ви бідненько виглядаєте. Втомилися в дорозі. Поки Гая прийде, було б добре, якби ви відпочили та виспалися.

—Це правда, — підтримав Чернишов дружину. — Спочиньте трохи.

—Я з радістю, — погодився я. — Дякую. Будь ласка, розбудіть мене десь напіввечірку.

Чернишов провів мене до вільної кімнати, де я тільки притулившиесь до подушки, відразу провалився у глибокий і твердий сон.

Коли мене розбудили, я довго не міг прийти до себе. Очевидно, проспав довго, бо за вікном уже смеркало і кімната потопала в сутінках. Передо мною бовваніла величезна постать Чернишова.

—Ну й зломило ж мене, — проказав я винувато. — Як після праці на току чи оранки на полі.

—Це добре, — сказав Чернишов. — Молодий сон — здоровий. Тепер постанете перед Галею свіжим і бадьорим.

Я з вдячністю глянув на нього.

—Чи можна після сну трохи помитися?

—Можете навіть добре помитися перед зустріччю. Вона ось-ось надійде. Постірайте.

Я швидко помився, причепурився перед дзеркалом і відчув себе зовсім добре.

Невдовзі прозвучав хатній дзвінок. Валя пішла відчинити двері й за мить з'явилася в кімнаті з Галею. Галя зупинилася на порозі, здавалося, зовсім розгублена і зніяковіла. Вона видалася мені трохи вищою на зріст, ніж я запам'ятав її під час нашої давньої короткої зустрічі. Одягнена була у довге коричневе пальто з таким же хутряним коміром. На голові — трохи світліший берет, з-під якого пробивалися непокірні пасма русявого волосся. На її вродливому привітному обличчі в першу чергу привертали увагу голубі блискучі вогники великих голубих очей.

Після короткого привітання з господарями хати, вона зупинила свій погляд на мені й немов би завмерла. Я тут же підвівся і підійшов до неї.

—Добрий вечір, Галонько, — сказав я якомога лагіdnіше, щоб не сполохати її, ніжно обняв і поцілував у чоло.

Її важкий подих обпалив мене. Я відчув, що вона неймовірно схильована.

—Роздягайся, Галю, і сідай з нами, — попросила господиня хати. — Подивися на Олеся, ти так давно не бачила його.

Сказавши це, Валя розстебнула гудзики на Галиному пальті й посадила її в крісло.

—Олесю, — звернулася відтак до мене. — А ви сідайте навпроти на стільці, щоб краще бачити одне одного.

Дивлячись на нас, Чернишов лише похитував головою.

—Чи міг хто подумати з вас, — мовив він, — що після короткої зустрічі в далекому сьогодні 1940 році і після стількох поневірянь та пошукув у світі, зустрінетесь аж у Канаді. Це не щось інше, як чудо!

Час спливав. Було безліч питань і відповідей. Але Галі треба було повернутися додому. Перед тим як попрощатися, ми домовилися, що зустрінемося знову взвітра увечері в Чернишових.

Так ми зустрічалися кілька разів. Але наші розмови відбувалися в присутності господарів і ми не могли торкатися особистих питань. Така нагода трапилася один раз, коли господарі, у яких Галя працювала за контрактом, були відсутні і Галя змогла запросити мене до себе.

Вечеряючи, ми згадували минуле після нашої короткої зустрічі на Донеччині.

—Ми розійшлися, але в думках я завжди був з тобою, — зізнався я. —Після від’їзду з Красноармійська попросив Северова зв’язатися з Даренською, щоб більше дізнатися про тебе і роздобути твою адресу.

—Северов пообіцяв тобі? — запитала Галя.

—Звичайно. Але наші дороги розійшлися. Він знову вийхав з Києва у невідомому напрямку, а я — до Львова. Мій лист до нього з Галичини залишився без відповіді. Так і не знаю, чи він дістав від Даренських твою адресу... Мені залишалося тільки думати про тебе, чекати відпустки і спробувати розшукати.

Якось непомітно для себе, цілком автоматично, ми перейшли на “ти”.

Під час моєї розповіді Галя весь час не зводила з мене пильного зосередженого погляду, а потім ледь чутно сказала:

—Листа від Северова Даренська отримала і розповіла мені, що ти захоплений мною і просиш моєї адреси. Я теж була захоплена тобою і з цим почуттям повернулася до Дніпропетровського медичного інституту, сподіваючись, що ти повернешся на Донеччину і знайдеш мене.

—Я й планував це зробити. І якби не війна добився б твого переводу з Дніпропетровська у Львів. Але війна зруйнувала все... усе... Бо під час війни небезпечно було проводити розшуки, залишалося тільки носити тебе в серці.

—З цим жила і я, — сказала Галя. —Під час німецької окупації мій батько працював бухгалтером в Земельній управі в Добропіллі. Зі зміною керівництва він був змушений переїхати на таку ж посаду у село Криворіжжя. Коли німці почали відступати під натиском червоних, батько вирішив рятуватися втечею на Захід разом з усією

родиною. Залишатися у червоно-комуністичному рабстві не хотів.

—Твій батько зробив правильний вибір, — сказав я.

—Так думаю і я, — уже сміливіше сказала Галя. — Таким чином, виснаженими колгоспними кіньми і прив'язаною до воза коровою ми проїхали усю південну Україну, Молдавію, Румунію, Мадярщину, а звідти після втрати усього нашого майна потрапили у Ганновер...

У Ганновері, північно-німецькому індустріальному місті, ми попали під німецьким конвоєм у нацистське рабство — на виснажливу багатогодинну роботу на військовому заводі. Працювати доводилося гірко, до того тут же мене поранило під час одного з американських повітряних нальотів.... Ale я ніколи не переставала згадувати тебе і мріяти про нашу зустріч. Я молилася і вірила, що ми неминуче знайдемо одне одного.

—І я, Галонько, молився, сидячи у камері смертників в нацистській тюрмі. Після щасливого звільнення я провів небезпечні часи з думкою про тебе. З нею нарешті опинився в українському переселенському таборі у Західній Німеччині. Серце підказувало мені, що ти думаєш про мене так, як я про тебе. Ale як ми могли шукати одне одного, якщо не знали навіть наших прізвищ.

—Ти говориш, Олесю, те ж, що думала і я, — зізналася Галя.

—Наша доля з'єднала нас. Закоханий в тебе з першого погляду, я проніс це почуття небезпечними для життя смертельними дорогами і тепер маю змогу тримати твою руку в своїй руці. Скажи мені широко, чи хочеш одружитися зі мною?

Галя зворушливо глянула на мене ніжним, незглибимим поглядом і тихо прошептала:

— Так.

А після довгого віддиху уже твердішим голосом додала:

— Я люблю тебе. Дуже люблю і вийду за тебе заміж.

Ми заручилися і повідомили про це найближчих нам на той час людей — Чернишових. Вони радісно вітали нас і зичили щастя та здійснення усіх надій.

У неділю вранці ми удвох пішли до церкви помолитися Богу і подякувати за щасливе здійснення наших задумів. Після Служби Божої зустрілися з отцем Володимиром Слюзарем, парохом цієї української церкви. Це був літній уже чоловік, з інтелігентним обличчям, що випромінювало мудрість і доброту. Відчувалося, що перед нами високоосвічена, вчена людина. Передусім я подякував йому за допомогу:

— Це мій християнський обов'язок допомагати людям у біді, — стримано відповів він. — Я радий, що ви зустрілися після багаторічної розлуки. Бажаю вам усього найкращого у вашому взаємному подружньому житті.

— Дякуємо, отче, за шире побажання. Віrimo, що так воно й буде.

— Які ваші плани: від'їжджаєте з Монреалю? — запитав у мене отець.

— Від'їжджаю, отче Володимире, від'їжджаю до Едмонтону, до брата Юрія.

— З Вашим братом я познайомився тут, у Монреалі. Розумний чоловік, а щодо церковного диригента, то спеціаліста такого калібру більше не знайдете у наші часи. Вітайте його від мене.

— Вітатиму, отче... Дякую ще раз Вам за все.

Цього ж вечора я виїхав до Едмонтону, а Галя залишилася у Монреалі, щоб зустріти своїх батьків, які готовалися приїхати з Німеччини. Після їхнього прибуття ми домовилися в їх присутності взяти шлюб у церкві.

Ми знали, що на цей раз прощаємось не надовго і настрій у нас був піднесений. Здавалося, доля усміхалася нам і ми хотіли вірити у своє щастя.

Розділ двадцять другий

Був кінець листопада 1949 року.

Потяг мчав лісистою місцевістю, вкритою глибокими снігами, і цим краєвидам, здавалося, не було кінця. Але це була тільки частина величезної Канади, яка простяглася від Атлантичного до Великого й Тихого океану. Ночі повільно змінювалися днями і тільки на третій день я дістався до Вінніпегу. Тут необхідно будо зробити пересідку. Вийшовши з теплого вагона на перон, я одразу опинився в пазурах лютого морозу. Міцно стиснувши ручку валізи та поправивши наплечник, я поквапився на залізничну станцію. Там аж кишіло від людей, що були одягнені у тяжкі теплі жакети. Я вже знов, що їх називають по-тутешньому “парками”. Серед присутніх було також чимало чоловіків і жінок у хутрах. Тільки в такій одежі вінніпежці могли протистояти холодній і довгій зимі.

Відчувши голод, я зрозумів, що мені треба перекусити. Тому здавши свої речі в камеру скову, зайшов у станційну їdalнію. Там знайшов вільне місце поблизу вікна, замовив яєчню з беконом і чашку натуральної кави. Цього було досить, щоб погасити голод.

Сидячи за столиком, я приглядався до вінніпежців, які заповнювали приміщення їdalні. Це були здебільшого здорові на вигляд і міцно збудовані чоловіки. Жінки ж вражали тендітністю і вишуканою одяжею. Привертали погляд і дівчата. З останніх дивувався, як вони борються з такими пекельними морозами?

Але час біг і треба було щось робити. Перш за все треба було у цьому незнайомому мені місті знайти редакцію газети “Український голос”. Адресу я знайшов заздалегідь у телефонній книзі, але ще треба було дістатися туди.

На вулиці стояв нестерпний холод. Пекучий мороз не давав навіть розтулити вуста. Я був одягнений у шерстяний костюм і осіннє пальто, й відразу відчув, що цього недостатньо. Мої черевики були в ботах, що їх подарувала мені наречена у Монреалі. Не знаючи трамвайногоподібного сполучення, я пішов вулицею уздовж Мейн Стріт у західному напрямку. Саме на цій вулиці була редакція “Українського голосу”

Дуже швидко холод став пронизувати мене наскрізь. Але я не здавався і вперто йшов вперед, намагаючись перемогти “діда” Мороза. Невдовзі дійшов до ширшої вулиці Портедж, з якої трамваї повертали на Мейн Стріт.

Редакція містилася на розі Дафферін і Мейн. Я зайшов у трамвай і попросив шофера висадити мене на розі цих вулиць.

Після кількох зупинок я вийшов з теплого трамвайноговагона, де встиг трохи зігрітися, і пішов до старенького двоповерхового будинку, в якому на першому поверсі (потутешньому, на першій підлозі) містилася редакція. Вона займала поділену залу праворуч з двома кімнатами: одна з яких належала редактору, а інша – для адміністрації. Ліворуч за дощатим бюрком було місце для співредактора.

Вкінці залі сиділи дві жінки – Ольга Войченко, чорнява, приемна молодиця, що виконувала обов’язки бухгалтера, а поруч з нею трохи молодша помічниця Докія, яку звали Доцею.

У цьому далекому і чужому місті всі говорили нашою мелодійною рідною мовою, з милою мені галицькою

вимовою, що мене дуже втішило. Перш за все тому, що живучи під польською зверхністю, вони не “цвенькали” по-польському, як наші наддніпрянці по-російському, до того ж часто-густо без примусу.

Довідавшись, що я цілком самотній у цьому місті, не маю ні родини, ні дружини, прийняли мене дуже гостинно. Чорнява молодиця Ольга постукала у двері головного редактора Івана Сирника й увела мене до нього.

Ми познайомилися. Це був здоровий, підтягнутий, широкоплечий чоловік, з слідами першої старості на обличчі, що особливо відчутно у втомленої розумовою працею людини. Довідавшись про мій редакційний фах, літературну творчу працю, а, головне, про слабке знання англійської мови, сумно похитав головою.

—Будете мати труднощі з працею, — сказав співчутливо.

—А як працюється Вам? — поцікавився я, щоб дізнатися чи перевантажений він і його співредактор журналістською роботою.

—Нас працює двоє в редакції цієї тижневої газети: я і мій співредактор Данило Лобай. Праці маємо чимало, тому часто мусимо засиджуватися вечорами, щоб газета вийшла вчасно.

Мені хотілося сказати: “Візьміть мене і вам стане легше”. Але вимовити цього вголос не зміг.

Після розмови з Сирником Ольга відвела мене у кімнату до адміністратора газети. Як одразу з'ясувалося — до свого чоловіка — П. Войценка. Це був маленький на вигляд, сухопарий чоловік, якому було шістдесят чи трохи більше літ. Погляд його був неприємний і колючий. Зичливої розмови у нас не вийшло.

Я ще встиг познайомитися з співредактором Данилом Лобаєм — людиною літнього віку, який здебільшого поставав “Український голос” новинками перекладеними

з англійських газет. Він спровокував враження мовчазної, важкої на слово людини, але під час нашої розмови я довідався, що у Вінніпезі перебуває відомий галицький видавець Іван Тиктор. Він також повідомив, що Тиктор заснував у місті “Клуб приятелів української книжки” і під цією назвою плянує видавати книжки українською мовою.

Це була перша приємна для мене звістка, бо ж я міг запропонувати для друку свій “Поєдинок з дияволом”. Лобай сказав також, що Тикторське видавництво знаходиться в сусідньому будинку. Попрощавшись з моїми новими знайомими, я відразу ж подався туди.

Там застав крім самого видавця Мирона Левицького – відомого маляра й письменника, Нестора Ріпецького і страхового агента Петра Крип'якевича.

З Іваном Тиктором я вперше зустрівся під час Другої світової війни у Львові. Був він середнього зросту і віку, мав тоді трохи понад сороківку. У нього було повновидне, трохи витягнуте обличчя з вузькими стриженими вусами і темним, коротко підстриженим волоссям. Це був дуже меткий, спритний, дотепний і ввічливий чоловік. Належав до тих людей, які уже при першому знайомстві викликають пошану. Під час війни він за видавничу справу не брався, тільки приглядався до створеної війною ситуації. Ми бачилися кілька разів, але це були короткі зустрічі, що не залишили в душі тривкого враження.

У друге ми зустрілися після війни в Ісбруку, що в південно-західній Австрії. Це був дуже тяжкий для мене час після втечі з лабет енкаведистів.

Під час моого викрадення енкаведисти конфіскували всі мої документи. Щоб жити і пересуватися в Західній Німеччині, я мусів якось “озбройтися” новими документами. Отут Іван Тиктор і став мені у пригоді.

Добре володіючи німецькою мовою, він виробив мені потрібні документи, з якими я міг себе вільно почувати і “легалізуватися”. Отож, у Вінніпезі ми зустрілися як добі приятелі.

Коротко ознайомившись з моїм рукописом, він пообіцяв тут же, що першим друкуватиме його в серії “Клубу приятелів української книги”. Левицький дав згоду зробити до неї обкладинку і проілюструвати книжку.

– Чи перший том цілком готовий до друку? – запитав Тиктор.

– Майже, – відповів я. – Але краще буде, якщо я ще раз прогляну його. Обіцяю негайно відправити вам його після цього.

– Знаменито! – оптимістично вигукнув Тиктор. – А як буде з другим томом?

– Другий том зобов’язуюсь завершити за три місяці. Зроблю це в Едмонтоні.

– Прекрасно! – знову вигукнув Тиктор, очевидно, зворушений, як і я, нашою зустріччю.

Ця перша, така несподівана усмішка долі в Канаді, здалося, зігріла мене літнім теплом і світлом у цю холодну люто зimu.

Щоб відзначити цей успіх, Ріпецький запросив мене до себе в гості. Ми їхали трамваєм, у якому вікна були повністю заморожені. Побачити в них щось було неможливо. І мене не покидало відчуття, що іду не містом, а канадськими преріями. Незабаром ми зайдли у невеличку дерев’яну хатину.

З нагоди моого приїзду Ріпецький запросив також в гості репортера з Free Press Михайла Грушку. Провівши з ним інтер’ю, я повечеряв і заснув міцним сном.

Наступного дня, подякувавши господарям за щиру гостину, я виїхав потягом до Едмонтону.

Розділ двадцять третій

Я їхав у добре освітленому вагоні, все більше і більше приглядаючись до людей цієї великої країни. Вони були добре вдягнуті – і це зрозуміло, бо інакше вони не винесли б таких лютих холодів і морозу. Мене дивувало тільки одне, що ці добре одягнуті люди були без головних уборів, як чоловіки так і жінки. Я один був у капелюсі, та ще якийсь дивний дідок мав кашкет з переломленим козирком.

Приглядаючись до цих дивних людей, я намагався зрозуміти, чи причиною цього була звичка чи мода, яка щойно стала поширюватися в Канаді. Але найбільше мені не давало спокою те, як ці люди, особливо жінки, почивають себе добре на невблаганному канадському морозі.

О дев'ятій годині вечора світло у вагоні майже погасло, а з ним незабаром згасли і мої нав'язливі думки. Ще якийсь час я дивився у вікно на засніжені простори, що пропливали мимо, і моя голова поволі наповнювалася новими думками.

Я іду до брата Юрія, з яким нас тісно в'яже кровне братерство. Беручи глибше, він завжди був зі мною, а я з ним. Навіть перебуваючи у скруті, він оплатив мій переїзд з Англії до Канади. Не знав, як мені буде у брата з братовою, з якою нещодавно Юрій одружився, але мав певність, що спробую якось у них перебути, особливо не обтяжувати їх, поки знайду працю й житловий куточек.

На залізничній станції мене зустріли брат з братовою і радісно, по-родинному обняли. Відтак повели до свого тимчасового помешкання.

Так почалося мое життя в Едмонтоні – в одній із степових провінцій довжелезної Канади. В 40-50-ті роки ХХ століття Едмонтон був невеликим фармарським містечком. Отож тут здебільшого вироблялося все для фармерських потреб. З працевлаштуванням було тяжкувато. Тому я в першу чергу знайомився з людьми, які мені чимось могли допомогти.

Відразу після приїзду почав брати активну участь у громадській праці. Саме тоді святкували дні Української Державності. І я виступив з двома доповіддями перед українським православним і греко-католицьким населенням Едмонтону. У цей же час закінчив розпочатий ще в Галіфаксі поетичний твір у прозі “Напис на камені”, а також завершив репортаж із з’їзду Союзу Українських Самостійників (СУС). Обидві літературні речі відразу з’явилися в “Українському голосі” у Вінніпезі.

Але у цьому “круговороті” я найбільше думав про працю. Будь-що мусів знайти її. Від цього залежало постійне місце мого проживання, а головне – стягнення моєї нареченої і її батьків з родиною, у присутності яких я взяв би з Галею шлюб у церкві.

Під час знайомства і зустрічей з едмонтонськими українцями, я, за незабутньою порадою гетьманicha Скоропадського, намагався знайти якусь працю у Вінніпезі. Це могла бути навіть найбільш тяжка фізична праця, бо саме Вінніпег найбільше приваблював мене. Я мав певність, що тут найкраще вирішилось би мое майбутнє. Але мені вперто не щастило і все стояло, як кажуть, на мертвій точці...

Одного вечора Юрій втішив мене доброю вісткою.

–Сьогодні я зустрічався з доктором Верхомином, – весело сказав він.

— Ну і що? — спитав я. — Маєш для мене ліки від кашлю?

— Маю, — в тон мені відповів він. — Дуже добрі ліки... він знайшов тобі працю.

— Що ти кажеш?! Яку?

— Сторожа на невеликій фабриці. Думаю, що для початку непогано. Казав, щоб завтра ти прийшов до нього.

— Якщо казав — то прийду.

Пізніше, після нашої розмови, задзвенів телефон і Юрій узяв слухавку.

— Пані Дарія Янда?! — вигукнув він на всю хату. — Так, так, я слухаю вас... Що ви кажете? Не може бути! Та ні, я вірю вам. Вірю! Дякую. І брат мій буде дуже вдячний.

Юрій повісив слухавку і голосно засміявся.

— Чи маю я ще якусь працю? — запитав я.

— Маєш, — відповів він, не взмозі пригасити захоплення.

— Маєш працю в редакції “Українського голосу” у Вінніпезі.

— В “Українському голосі”?!. Як це сталося?

— Дуже просто. Пані Янда, відома жіноча діячка в Канаді, та ще й до того — поетеса. Вона подзвонила до своєї приятельки у Вінніпег Ольги Войценко, дружини адміністратора редакції. Ти, каже вона Ользі, найвпливовіша в “Українському голосі” особа. Дай роботу письменникові Гай-Головкові у редакції. Він був у вас, ти бачила його, будь певна, залишишся задоволена його працею. Скажи йому, хай приїжджає, я дам йому роботу, сказала на те Ольга...

Розділ двадцять четвертий

Моїй радості не було меж. Нарешті я мав працю та ще й за своїм улюбленим фахом. Завдяки цьому матиму

постійне місце проживання, а разом з тим – змогу жити разом з моєю милою Галиною.

Я відразу ж почав діяти. Прокинувшись вранці, нашвидкуруч поснідав і відправив телеграму коханій, зазначивши, що дістав працю в “Українському голосі” у Вінніпезі. Разом з тим повідомив редакцію про свій приїзд.

Вранці 1 лютого вийшав до Вінніпегу. Прощання з братом і кількома найближчими знайомими було сердечним і теплим. Знову потяг мчав мене канадськими засніженими просторами, але цього разу у протилежний бік – з заходу на схід. Тепер моя поїздка була веселішою, бо їхав я нібіто додому, де мене чекала праця і свої люди, з якими я займатимусь улюбленою роботою. Тому цього разу я не засиджувався в купе на лаві, а, перекусивши, вийшов з купе і з коридору милувався канадськими засніженими преріями.

Упродовж 24-х годин повз вікна потягу повільно пропливали одна за одною три провінції – Альберта, Саскачеван і Манітоба. Їх краєвиди були дуже однomanітні – все ті ж заселені житлові пункти й окремі фармерські примітивні будиночки, що знаходилися один від одного за кілька кілометрів. Довкола цих будиночків зосереджувались господарські приміщення і це вказувало на те, що дике оточення поволі відступає. Нова, ще недавно безлюдна територія зростала. Я бачив в уяві, як весною вона вкривається зеленими рунами, а влітку – хвилями золотистого колосся. І це відбувалося завдяки важкій і виснажливій праці завзятих людей, геройчним зусиллям піонерів, серед яких основу складали українці.

З такими думками я линув у Вінніпег. Нарешті поїзд прибув на місце призначення, і я вийшов з вагона з наплечником за спиною і валізою у руці. Це було усе мое багатство, з якого я мав побудувати у цій країні власне

майбутнє... Поволі я попрямував по сходах у станційну залю. Нікого не зустрівши з своїх редакційних знайомих, я здав свої речі у камеру скову і подався до трамвайної зупинки, бо вже трохи знов місто. Невдовзі трамвай повіз мене в потрібному напрямку.

Зістрибнувши з підніжки трамваю, я перейшов на протилежний бік вулиці і поволі, не поспішаючи, попрямував до редакції. Увійшовши в середину, привітався з двома працівницями – Ольгою і Докією. Редактор Сирник і адміністратор Войценко були у своїх кімнатах, а співредактор Лобай саме з'явився в залі. Побачивши мене, помахав мені рукою. Усі були заангажовані працею і мені не хотілося їх відволікати.

–То ви вже приїхали? – запитала Ольга.

–Приїхав, – відповів я. – У якому готелі ви порадили б мені тимчасово зупинитися?

–У Сутерлянді – це найближче звідси.

–А де він знаходиться, той Сутерлянд?

–З другого боку нашої вулиці, неподалік мосту, – відповіла вона.

–Дякую. Знайду, – сказав я. – У котрій годині починаєте працю?

–О дев'ятій.

–Чи можу я завтра почати?

–Звичайно. Але перед початком праці зайдіть до адміністратора Войценка.

–Дякую, – сказав я. – Тримайтеся здорові.

Я йшов вулицею, не поспішаючи. Ранок був холодний і непривітний. Небом сунулися сірі похмурі хмари, ховаючи північно-зимове сонце. Крізь пасми хмар не пробивався жодний промінчик, щоб зігріти і освітити

непривітний світ. Мороз сковував землю невидимими оковами.

Я йшов у напрямку засніженого і обледенілого мосту. Поблизу помітив напис “Сутерлянд” на двоповерховому будиночку. Я не зайшов, а влетів у нього, щоб швидше врятуватися від скаженого морозу.

У невеличкому вестибюлі за дощаним прилавком сидів неголений чоловік. Він нашвидку уминав смажену курятину й час від часу запивав кока-колою. Придивляючись до нього, я думав, якої мови вживати з ним – української чи англійської. Спочатку почну рідною – подумав я.

–Чи ви українець? – запитав я.

–А хто ви думаєте? – в свою чергу запитав він. – Хочете мати рум?

–Так. Хочу кімнату. Скільки це буде за ніч?

–Один і пів долара. Згоджується?

–Аякже! Де буде мій рум?

–Нагорі.

Діставши ключа від кімнати, я піднявся стрімкими сходами на другий поверх, відчинив двері і зайшов всередину. Це була невеличка кімната з досить зручним двоспальним ліжком, накритим зеленою ковдрою з білосніжною подушкою. Біля ліжка стояло старомодне крісло, а поруч такий же столик. Ліворуч від дверей була прибита до стіни вішалка. Стіни обклеєні присмінimi kvіtчастими обоями.

Оглянувши кімнату, я з усміхом подумав: “Які гроші, таке й помешкання”... Зрештою, в цей час, канадські долари цінилися досить високо і півтора долара – була висока плата за одну ніч в готелі. За приватно-винайману кімнату платили, для порівняння, 20 чи щонайбільше 25 доларів місячно.

Трохи відпочивши, я помандрував на залізничну станцію за речами. Привізши їх, вийняв з валізи рукопис первого тому “Поєдинку з дияволом” і, не відкладаючи, поніс його видавцеві.

Тиктор був у видавництві і я привітався з ним.

–Доброго здоров’я, – відказав він радісно. – Як Вам поводиться у Вінніпезі?

–Ще не знаю, – сказав я. – Але сподіваюся, що буде добре. Маю працю.

–Працю? Де?

–У редакції “Українського голосу”.

–Чудово! Де ви зупинилися?

–В Сутерлянд-готелі.

–Чи вас не могли спровадити до кращого готелю? – спитав він здивовано.–Тут їх кілька під боком.

–У кращих готелях краща ціна. Втім, довго затримуватися там не збираюся. Житиму лише кілька днів, а там шукатиму кімнату.

–Знайдете. Це не проблема, – сказав він. – Чи готовий до друку “Поєдинок з дияволом”?

–Готовий. Оце приніс його.

–Він започаткує серію “Клубу приятелів української книги”. Друкуватиметься у видавництві “Тризуб”, що видає “Український голос”. Чи встигнете підготувати за три місяці другий том, як обіцяли?

–Думаю, що так.

–Дуже добре.

Ми міцно потиснули один одному руки і в гарному настрої розійшлися.

Після теплої кімнати мене знову обдав жаский ущипливий мороз і я пришвидшив крок. Уже був полудень, а мороз все ще ніби розростався. Я радів, що буду кілька днів хоч у найгіршому, але найближчому до редакції

готелі. У свою кімнату я вбіг, ніби рятувався од якогось небезпечного переслідувача.

Відпочивати було ще рано. До того ж від цієї біганини я трохи стомився і добре зголоднів. Захотілося щось перекусити. Тому, довго не думаючи, пішов у їdalню і сів у куточку біля напівзамерзлого вікна.

У приміщені було тільки троє відвідувачів – чоловік та жінка і ще якийсь розпатланий дідок, що дрімав над півпорожньою тарілкою. Я замовив смажені у жирі картопляні прямокутнички, чи як їх називають у Канаді, чіпс, а до них – гамбургера. Перекусивши, знову повернувся у готель.

Поволі вечоріло. Короткий лютневий день пірнав у імлу, і яувімкнув світло. Тільки тепер у затіненому куточку я помітив раковину для стікання води. Сьогодні зранку за цією біганиною я ні разу не мився. “То треба хоча б перед сном освіжитися”, – подумав я. Покрутів краном ліворуч і праворуч, побачив, що є холодна і гаряча вода. З великим задоволенням умився і, почуваючи страшну втому, звалився на ліжко.

Розділ двадцять п'ятий

Спав я непробудно усю ніч, і прокинувся на світанку. Щойно благословлявся ранок. Нічна мла ще наповнювала кімнату, але сон уже втік од мене. Тому я швидко піднявся з ліжка, вмився, одягнувся і, посидівши ще трохи на ліжку з надокучливими думками, зійшов у їdalню. Але з сніданком не поспішав, бо до початку робочого дня ще мав доволі часу. Та й їсти не хотілося. Замовив лише чашку натуральної кави, булочку і запалив цигарку.

Насолоджуючись терпким димом, згадав, що перед працею мав відвідати адміністратора Войценка.

Рівно о дев'ятій я уже був у нього. Розглядаючи папери перед собою, він запитав мене:

— Чи маєте сім'ю?

— Ні, — відповів я. — Поки що живу один.

— Поки що?

— Маю наречену, з якою невдовзі одружуся.

— А звідки вона?

— Звідти, звідки і я — зі Східної України.

Він мовчки глянув на мене й, мабуть, не висловив усух того, що хотів сказати, якось дивно замовк. Лише після довгої паузи сказав:

— У нас восьмигодинний робочий день. У суботу працюємо до обіду. Ваші обов'язки: опрацювання матеріалів, що надходять до редакції, коректа газети, репортажі зі з'їздів і вечірніх імпрез. Платня — сто доларів на місяць.

Мій настрій захмарила низька оплата і мої обов'язки... Але що я міг сказати у такому становищі. Тому лише мовчки кивнув головою.

— Ідіть за мною, я покажу ваше місце праці.

Ми вийшли з кабінету і Войценко показав мені приміщення за бар'єром, у протилежному кутку від Лобая.

— Познайомтесь з паном Лобаєм, — сказав він, показуючи на того рукою.

— Ми вже знайомі, — відповів я.

Войценко мовчки повернувся і пішов у свій кабінет.

Мое робоче місце було оточене високим бар'єром, і я, сидячи за столом, не міг нікого бачити, окрім Лобая, що займав таку ж посаду співредактора, як і я. Але, як з'ясувалося невдовзі, він був менше завантажений роботою і отримував більшу платню.

Це був п'ятдесятілітній чоловік, але старість, очевидно, скопила його раніше і він виглядав набагато старшим від своїх років. Він сидів мовччи, не озиваючись до мене жодним словом. І так було щодня, що немало дивувало мене. Але я поволі звик до цього, тим більше, що завжди переді мною лежала гора дописів, які треба було ретельно відредактувати і віддати до набору. З іншого боку стола уже чекали відбитки сторінок газети для коректи, а поруч сторінка вигаданого працівниками редакції дідуся Наума з його листуванням з “онуками”.

Тільки на третій день я почув голос Лобая. Ми обговорювали з головним редактором Сирником дуже важливу статтю, розмова була зацікавлена і навіть гаряча. Але в ній втрутився адміністратор Войценко, наказавши нам розійтися. “Ви прийшли працювати, а не бавитися балачками”, – сказав він сердито. І ми мовччи з похнюпленими головами розійшлися. Цього було досить, щоб зрозуміти: творча свобода, яка мала б панувати у редакції, була вкрай обмежена...

У суботні та недільні вечори відбувалися концерти і відзначення різних роковин. Я мусів відвідувати їх, а ночами готувати репортажі, щоб в понеділок вранці віддати їх у друкарню. Але крім редакційних обов’язків я мав ще й свій, надзвичайно важливий, внутрішній обов’язок – упродовж трьох місяців завершити другий том “Поєдинку з дияволом”. Для роботи над книгою я крав щоночі від сну кілька годин. Серед цієї виснажливої безнастанної праці мене тішило тільки одне, що головний редактор ставиться до мене прихильно, по-приятельському і навіть, готовчи передовиці, часто радиться зі мною. Всі інші у стосунках зі мною були замкнутими й холодними.

Одного дня я отримав від Галі довгожданного листа. Вона схвилювано повідомляла про те, що її батьки виїжджають з Німеччини у Канаду. IPPО оплатило їм дорогу до Монреалю. Тепер відбулися зміни, – їй треба їхати до Вінніпегу. У зв'язку з цим вона мусить туди ж спровадити своїх батьків з родиною. У цій справі вона звернулася за порадою до отця Володимира і він, вислухавши її, сказав: “Їхня подорож з Монреалю до Вінніпегу коштуватиме кількасот доларів. Цих грошей ви не маєте. Цю подорож оплатить еміграційний уряд Канади, але при умові, що ви міняєте місце проживання у зв'язку з одруженням. Щоб дістати цю оплату, мусите якнайшвидше виїхати до Вінніпегу й перед великим постом, що почнеться 20 лютого, узяти шлюб.

Отож, ми мали на це тільки тиждень. У цьому ж листі Гая сповіщала, що приїжджає до Вінніпегу вранці 14 лютого....

Для об'єднання і згуртування канадських українців і створення їх проводу під час Другої світової війни було створено Комітет Українців Канади (КУК). Напочатку лютого відбувся уже третій його конгрес, на якому я був репортером від “Українського голосу”. На Конгресі я дістав спеціальну картку, що її чіпляють на лацкані піджака, в якій було зазначено мое прізвище та ім'я і яку роботу виконую.

Було легко помітити, що КУК складається майже стовідсотково з вихідців із Західної України – з Буковини, Волині, особливо з Галичини, які переважно заселювали Канаду. Своєрідним винятком на Конгресі був я. Можливо з центральної України було ще два-три представники, але не більше. Занотовуючи виступи доповідачів для свого репортажу, я помітив, що мій сусід з підозрою поглядає на мене.

—Щось сталося? — запитав я.

Він зміряв мене спопеляюче-ворожим поглядом, підвівся і пересів на інше місце.

“Що це?” — подумав я і почав оглядати себе, чи не сталося щось з моїм одягом. Але нічого незвичного не помітивши, продовжував свою роботу, та хвилювання не покидало мене до перерви.

Під час перерви спробував зав'язати розмову з одним із делегатів, але він обпік мене недружелюбним поглядом і мовчки відійшов геть. Саме в той час проходила мимо одна з секретарок Конгресу і я, назвавши своє прізвище, запитав у неї:

—Можливо, хоч ви поясните мені, чому дехто з делегатів відсахується від мене?

Вона глянула з іскрінками сміху в очах і сказала весело:

—Хтось пустив у залі, що ви советський агент, спеціально присланий з Советів.

—О-го! — скрикнув я. — Це вже траплялося раз зі мною, коли я вирвався з енкаведистських лабет в Австрії

—Тож викиньте це з голови і виконуйте свій обов'язок, доручений вам.

Я подякував їй і відійшов. У ту мить помітив неподалік Сирника і підійшов до нього.

—Чи ви чули, яку качку пустили проти мене? — запитав я з гіркою усмішкою.

—Чув, — відповів він співчутливо. — Це робота когось із закукурічених вождів або наших комуністів, щоб скомпроментувати вас і спекатися з нашої газети. Але забудьте це і спокійно продовжуйте свою працю.

Я продовжував нотувати виступи промовців, але настрій було зіпсовано, хвилювання і тривога не покидали мене. Це вже було не вперше, коли “свої” глибоко ранили мене, спричиняючи болісні переживання...

Розділ двадцять шостий

Вранці 14 лютого 1950 року до Вінніпегу мала приїхати моя наречена. Тому я, щоб швидше скоротити дні, що залишалися до її прибуття, завантажував себе працею, з головою поринувши в неї. А в міжчасі шукав для нас помешкання. В цьому мені пощастило.

Нарешті прийшов довгоочікуваний день. Вранці я повідомив Войценка, що хотів би зустріти наречену і на якийсь час покинути редакцію.

—Чи вона не може без вас приїхати до готелю?— недружелюбно поглянув він на мене.

“Щоб тебе качка копнула!” — ледь не зірвалося у мене з уст, але стримав себе і сказав:

—Не може. Вона вперше у цьому місті.

Якусь хвилину він мовчки дивився на мене, ніби вирішував дуже складне питання, а потім сказав:

—Ідіть, але не затримуйтесь довго.

Покидаючи приміщення редакції, я думав над поведінкою адміністратора: цікаво, чи багато тут на чужині серед наших емігрантів таких людей? Що породжує їх недоброзичливість і підозрілість? Здавалося б, чужина має об'єднувати усіх, підсилювати співчуття і потребу доброти, адже усі ми боремося з великими труднощами, виживаємо в чужих нам умовах. Звідки ця ненависть за таких складних обставин? На згадку мимоволі прийшли слова редактора Сирника під час нашої першої розмови в редакції: “Будете мати труднощі з працею і перебуванням між деякими нашими...”. Отже, до цього треба бути готовим, не все брати до серця... просто терпіти і мовчки зносити.

На трамвайній зупинці, за рогом будинку, кілька людей топтали замерзлу землю і хукали в долоні. Було видно,

що уже довго нема трамвай і хто-зна коли буде. Невдовзі і я став тупати ногами й потирати замерзаючі руки.

Трамвай з'явився тільки через вісім хвилин і кілька наскрізь промерзлих людей ускочили в нього. За ними вскочив і я. Замерзлі вікна з білими крижаними візерунками, наче непроглядні занавіски закривали вид, але у трамваї було тепло і на короткий час можна було врятуватися від нищівного морозу.

Водій трамваю голосно оголосував кожну зупинку і незабаром назвав мою. Зістрибнувши з підніжки, я побіг на залізничну станцію.

Біля сходів, що вели на перон, уже зібралося чимало людей, що прийшли зустрічати знайомих і рідних. Проходити на перон було заборонено, і всі тіснилися біля сходів. Я став між ними. Потяга ще не було, але він міг прибути кожної хвилини.

Раптом на пероні почався пожвавлений рух – це прибував очікуваний потяг. Він різко заскрготів гальмами і повільно зупинився. У мене затьохкало в грудях – оце зараз побачу свою Галю, обніму її і притисну до грудей.

Не в змозі пригасити хвилювання, я жадібно вдивлявся у пасажирів, що виходили з вагонів. І раптом побачив її – мою незрівняну красуню, мій світ, моє життя... Позаду неї ішов провідник з двома її чемоданами.

Галя була в зимовому коричневому пальті з таким же хутряним комірцем, що гарно обрамлював її вродливе обличчя. Вона ішла легко, навіть граціозно і очима шукала мене. Я мимоволі замилувався нею – все в ній здавалося мені досконалим і вражаючим: постава, хода, рухи...

Я гукнув її, махнув рукою – і вона помітила мене. Її очі спалахнули щасливим вогником, а губи розплілися в

щасливій усмішці. За мить я був уже біля неї, палко обняв і пристрастно поцілував. Відтак, взявши у провідника її чемодани, повів у залю. Внизу, не взмозі втримати щасливі емоції, ще раз обняв її і засипав питаннями:

—Як тобі їхалося? Чи дуже втомилася?

—Не дуже, — відповіла вона, не зводячи з мене свого іскрометного блакитного погляду. — Але... але трохи втомилася.

—Здамо вантаж до камери схову й підемо до готелю, де я тимчасово зупинився, а звідси переберешся у кімнату, яка на вечір має бути готовою.

Здавши чемодани, ми швидко попрямували до трамвайної зупинки. Усю дорогу в трамваї мовчки дивилися один на одного і не могли надивитися, ніби хотіли надолужити те, що було втрачено за довгі роки розлуки.

Невдовзі трамвай зупинився на потрібній зупинці і ми пішли в мою готельну кімнату. Скинувши пальто, Галя втомлено присіла на крісло.

—Хочеш, Галонько, щось перекусити? — турботливо запитав я.

—Ні, — відповіла вона. — Якщо можеш, дістань для мене чашку кави.

—О, так. Звичайно!

Я приніс їй каву і з замилуванням поглядав на неї, не всилі відвести палкий погляд. Але згадавши про працю, з сумом сказав:

—Я мушу іти, але кілька хвилин по шостій буду тут. Тим часом відпочинь і не сумуй. Вечором поїдемо на вокзал, візьмемо твої речі і я відвезу тебе на винайману квартиру. А поки що до побачення.

Я ще раз поцілував її і поспішив до редакції.

Але жодна робота у мене не клейлася. Думки були з Галею, в голові гуло, як у вулику, перо вислизало з рук і я нічого не бачив перед собою. Одначе, вийти не міг, бо, якби зробив це, то вийшов би звідси востаннє.

У редакції було тихо, як у гробівці. Колеги знали, що моя наречена уже тут, у Вінніпезі, вони також знали, яка це величезна подія у моєму житті, але ніхто не привітав мене, не сказав жодного теплого людяного слова. Навіть Ольга, “найвпливовіша” особа у цій установі, зиркнула на мене невдоволено. Цей погляд нагадав мені слова її приятельки Янди: “Він був у вас, ти бачила його, тому будеш задоволена його працею”.

Зусиллям волі пригасив у собі почуття гіркої образи і несправедливого ставлення до себе. Думав: “У мене своє життя, у них своє”. Якось дочекавшись шостої години, щодуху помчав до готелю, де чекала мене моя мила, мое щастя, мое життя...

Розділ двадцять сьомий

Чекаючи мене, Гая ще раз перечитувала мою “Коханіяду”, яку отримала ще в Монреалі. Тож за читанням час збіг для неї швидко. Побачивши мене, вона вигукнула радісно: –Я вже казала тобі, але хочу повторити: твоя “Коханіяд” написана чудово!

–Я радий, що ти так думаєш, – відповів я, приємно схвилюваний її оцінкою.

–Кажу правду, бо ти вірно відтворив розхитані під час війни моральні підвалини в значної частині нашої молоді.

–Я погоджується з цим, бо справді прагнув це передати, і радію, що це вдалося.

Не зволікаючи, поїхали на залізничну станцію і, взявши речі, подалися на винайману квартиру – нашого першого

більш-менш сталого помешкання на чужій землі. Ця квартира знаходилася на вулиці Аустін у триповерховому дерев'яному будинку на другому поверсі. Власниками цього будинку були колишні галицькі бідні селяни Яцишини, що придбали цю нерухомість в поті багаторічної важкої праці. Вони прийняли нас ввічливо і гостинно, як рідних дітей. Обсипаючи нас теплими і щирими словами, господиня Анна провела нас на другий поверх у “нашу” кімнату. Тут було чисто і прибрано, а сама кімната обставлена добірними і гарними речами, про які тільки могло мріяти молоде подружжя. Трохи згодом ці доброзичливі господарі покликали нас у свою гостинну кімнату і пригостили смачною вечерею. Господар, якого звали Джаном, і його дружина Анна, своїм винятково теплим і людяним ставлення до нас подвоїли наш святковий настрій і поглибили радісні відчуття. Виявляється, думав я, на світі бувають і ось такі, щиросердні, милі люди. Простота цих людей, не зіпсована місцевим патріотизмом, цією національною хворобою українців, зачарувала нас.

Час непомітно збігав і Галю знемагали сон та втома. Я бачив це і сказав: – Залишайся тут у цій кімнаті, Галонько, й добре відпочинь. А я повернуся до готелю. Так буде до нашого шлюбу.

Вона подивилася на мене з глибоким почуттям вдячності й обняла мене. Я поцілував її в щоку і вийшов з кімнати.

Майже непомітно пролетіло чотири доби й наблизався день нашого шлюбу – субота 18 лютого 1950 року. Ми заздалегідь домовилися, що вінчання відбудеться о 4 годині пополудні.

Вечором 17 лютого я сказав про це Войценкові й запитав, чи можу завтра суботних півдня не працювати?

—Не можете, — відрубав він. — Бо хто закінчить вашу роботу?

—Приблизно я зробив усе, що належало зробити.

—А коли надійде щось нове? Хто це зробить за вас? ви мусите відробити свій час...

—Мій шлюб о четвертій годині вечора. Якщо я залишуся на праці півдня, ми матимемо з нареченою дуже мало часу, щоб приготуватися до нього.

Якийсь час він мовчки перегортав папери на столі, тільки робив це швидше, як завжди, з помітною дражливістю і нетерпінням.

—Після праці у вас ще буде й буде досить часу, щоб приготуватися до шлюбу, — буркнув він, не підводячи голови.

—Якщо так, то я працюватиму, — сказав я і вийшов з його кабінету, глибоко вражений незичливою поведінкою.

У суботу, в один з найщасливіших днів свого життя, я терпеливо відпрацював належні півдня і мовчки вийшов з редакції о 12 годині, сказавши своїм співробітникам: — До побачення. Приходьте, будь ласка, на шлюб. Опинившись за дверима, я прискорив крок, щоб в першу чергу купити квіти для молодої і разом з тим знайти двох свідків, потрібних при реєстрації. Найкращі квіти можна було дістати тільки в спеціальних крамницях, що знаходилися на віддаленій головній вулиці міста Портедж. Це було аж надто далеко і зайняло б чимало часу. А мені була дорога кожна хвилина. Тому я відкинув цей задум і почав шукати квітникову крамницю на Мейн Стріт. Незабаром щастя усміхнулося мені: я натрапив на таку

крамницю поблизу Селкірк вулиці і вибрав один з найкращих букетів, що був у продажі.

На Мейн Стріт, неподалік “моєї” хати, якийсь жіночий голос назвав мое ім’я. Озирнувшись, я побачив знайому дівчину з часів Ді-Пі. Очевидно, вона примандувала до Канади із Західної Німеччини так само, як і я. Це була Галина Янчик з табору Новий Ульм.

—Ти якраз потрібна мені, — вигукнув я радісно. — Сьогодні о четвертій годині я беру шлюб у православній церкві на Дізраелі. Чи не погодилася б ти побути за свідка?

—Охоче, — погодилася вона. — Обов’язково буду.

—Приходь до церкви перед четвертою і, якщо зможеш, приведи з собою ще одного свідка.

—Приведу! — пообіцяла вона.

Несподівано ощастилився таким перебігом подій, я поспішив до Галі, яка, був певний, з нетерпінням чекала моого приходу.

Розділ двадцять восьмий

Був сонячний світлий день. Але сонце лише заливало землю своїм щедрим золотим промінням, та не гріло її. І мороз, як завжди, добряче дошкуляв. Тому я поспішав, щоб вберегти від морозу квіти. Влетівши в кімнату, вручив їх коханій.

—Я вибрал найкращі з тих квітів, що були у крамниці, — сказав я. — Чи подобаються вони тобі?

—Дуже подобаються, — ствердила вона. — А ще більше подобаються тим, що не заморозив їх у такий лютий холод.

Я задоволено усміхнувся і сказав:

— Переодягайся, Галонько, а я піду до готелю за своїми речами.

Повернувшись з ними, почав готуватися до шлюбу. Насамперед помився, надів чисту сорочку, підібрав відповідну краватку і одягнув свій єдиний костюм.

У цю хвилину з'явилася готова стати під вінець моя молода. Її вигляд ще більше зачарував мене, і я дивився на неї широко розплющеними очима. Вона була в чудовій шлюбній сукні, яка вдало підкреслювала граціозні та імпозантні лінії її фігури. Її рожеве, трохи видовжене, личко, сині очі сяяли привітною щасливою усмішкою. Вона була прекрасна. Мое серце по вінця наповнилося гордістю і щастям, що стану під вінець з такою чарівною дівчиною.

Обмінявшись кількома ніжними словами, ми обнялися, щоб виявити свої почуття. Залишилося дочекатися тільки тільки одного нашого недавнього приятеля – Петра Кріп'якевича, що обіцяв нас підвезти до церкви власним автомобілем. Петро працював, як я уже згадував, страховим агентом. Мав не більш як п'ятдесятку, але виглядав багато молодшим зі своїм завжди усміхненим приємним обличчям. Симпатизував виходцям з Великої України, тому став дуже добрым мені другом. Був добродушною і щирою людиною, й коли довідався, що я беру шлюб, пообіцяв підвезти нас з Галею до церкви. Але хвилини збігали за хвилинами, а його все не було. “Обіцянка – цяцянка”, – пригадалося нам народне прислів’я і ми стали лагодитися, щоб іти до церкви пішки. Але за кілька хвилин до шлюбу він прибув, до того з таким піднесеним сяйливим виглядом, ніби ми були найближчі його друзі.

Ще раніше ми попросили наших господарів бути нашими прибраними батьками, і вони охоче погодилися. Тепер, коли ми відходили, вони поблагословили нас до шлюбу.

Авто Петра Крип'якевича мчало нас до церкви, а ми все ще не могли повірити, що це діється з нами. Позаду було стільки митарств, таких важких випробувань, смертельних загроз і безнадій, що тепер це здавалося сном, великим дивом Господнім.

У церкві нас уже чекали священик о. Дмитрів, як Шрайбер і два моїх свідки – Галина Янчик і Боцюрків, колишній мій напарник з нацистської тюрми у Львові. З редакційних працівників не прийшов ніхто.

У церкві не опалювалося і всі були у зимових шубах. Нам з Галею довелося скинути пальта, щоб залишитися в шлюбній одежі, й доки тривало вінчання, дуже замерзли. Але, не зважаючи на все це, почувалися щасливими.

Моя наречена, талановита співачка, наділена від природи рідкісним голосом, відспівала в українському таборі багатьом парам урочисті шлюбні мелодії, а їй “відспівував” дев’ятдесятілтній дядько, який, зважаючи на поважний вік і стан здоров’я, ледь спромігся докінчити те, що йому належалося прочитати і проспівати.

Перед святим вівтарем ми поклялися в подружній вірності, і всі гуртом повернулися до нашого тимчасового помешкання. У широко відчинених дверях нас уже чекали наші прибрані батьки, сяючи привітними усмішками. В їх руках був хліб-сіль. Наш щирій приятель Петро Крип'якевич обдарував нас настільними дарунками, а господарі приготували святкову весільну вечерю.

До пізнього вечора точилися за столом голосні веселі розмови, лунали тости, як це буває на всіх весіллях. Гості почувалися щасливими, а нам з Галонькою все ще не вірилося, що це не казковий сон, а жива дійсність, що нарешті здійснилися наші довготривалі прагнення і мрії, що ми відтепер – чоловік і жінка.

Розділ двадцять дев'ятий

Але пролетіло свято і перед нами одразу ж постало питання: як нам у цій гостинній, але чужій країні прожити? До Вінніпегу ми приїхали тільки з тим, що мали на собі. Як кажуть – ні ложки, ні миски. Та ще й без знання англійської мови. Моеї платні – 100 доларів – навіть при дуже жорсткій ощадливості, вистачало сяк-так лише на два тижні. Змінити працю на більш оплачувану при існуючому рівні безробіття було неможливо. Тим більше, що я потайки надіявся, що в редакції врешті-решт оцінять мою працьовитість, фаховий рівень і підвищать платню.

Ще сподівався, що вийде з друку “Поєдинок з дияволом” і видавець підкине мені невеличкий гонорар. Але дуже швидко дізnavся, що автори на заході не отримують жодних гонорарів і радіють уже з того, що їх книги при наявності спонсора виходять в світ.

Галі не сиділося і вона шукала праці. Через кілька днів після нашого одруження вона сказала мені: –Я іду на працю. На першу, що попалася мені.

–Не поспішай, Галонько. Відпочинь ще трохи..., – вмовляв я.

–Ні, я уже завтра виходжу, Олесю, – наполягla вона. – Наша дружка працює в кравецькій майстерні, прасує одежду, і вмовила власника прийняти й мене. Він погодився, і завтра починаю. Платня – 45 центів на годину. За восьмигодинний робочий день набігає 3 долари 60 центів.

Через якийсь час ми отримали листа від Галиних батьків з Німеччини, з повідомленням, що у квітні вони будуть у Вінніпезі. Треба було якнайшвидше шукати для шести осіб тимчасове помешкання. А це було дуже непросто. Тому після праці ми використовували майже

весь час на пошуки такого помешкання і незабаром таки знайшли його. Галиніна родина мала де зупинитися після численних митарств і випробувань і почати нове життя на чужині. Складалася вона з батьків – диякона Миколи Йосиповича Хоменка, його дружини пані-матки Марії і їх чотирьох дітей: 23-річної доньки Олени, 19-річного сина Олеся і двох підлітків – Ліди й Юрка. З них лише одна Олена володіла англійською мовою. Але в тодішні безробітні часи спочатку втримували родину фізичною працею. Пізніше, після висвячення на священика, батько посів парафію, а донька Олена, що володіла англійською мовою почала працювати в банку. Олесь влаштувався на міську фізичну працю, а підлітки почали відвідувати англомовну школу.

Отож тепер у нас уже було до кого зайти у гості у вільний час. І ми часто зустрічалися вечорами й вели хвилюючі розмови, згадуючи загрожену московськими зайдами Донеччину, Луганщину і Запоріжжя. Нам було що розповісти один одному і часто в деталях ми переповідали про ті митарства, що їх судилося пережити. І кожен дякував Богу, що вирвався живим з тої скверні і небезпеки.

–Тяжко нам буде жити на чужині, – говорив Галинин батько Микола, священик нашої мученицької православної церкви. – Але ще тяжче було б у нашому краї під московською диявольською п’ятою.

Я цілком погоджувався з ним. Цей невеликого зросту чоловік мав велике серце і доброзичливу душу, тому був шанований людьми, і я полюбив його як рідного батька усім серцем.

Напочатку травня 1950 року я закінчив другий том “Поєдинку з дияволом” і здав до друку. За декілька тижнів

вийшов у світ перший том книги, а невдовзі і другий. Тираж двотомника був 8 тисяч примірників – небувалим як для української книги в Канаді і Америці. Але розпродувався він дуже швидко і видавництво було змушене додатково надрукувати ще 2 тисячі примірників.

Двотомник отримав широкий резонанс. Усі українські газети і журнали в Канаді, Америці, Англії та Австралії відгукнулися позитивними рецензіями. Майже усі наполягали, що книгу неодмінно треба перекласти англійською та іншими мовами світу, бо вона правдивий і страшний документ свого часу, яскраве свідчення нелюдських злочинів комуністичної системи.

Крім того багато читачів спеціально прибували з різних куточків Вінніпегу та інших місцевостей Канади й Америки, щоб зустрітися зі мною – людиною, що перемогла у боротьбі з червоним дияволом. Чимало читачів обдаровували мене різними подарунками, а деякі запрошували разом з дружиною провідати їх, щоб погостити у їх домах та котеджах.

Один з моїх щиріх читачів – Микита Ковалишин, робітник паперової фабрики в Кенарі (ОНтаріо) став моїм найближчим другом. Він часто запрошуав мене на зустрічі з читачами чи з доповідями на різні теми. Під час однієї такої зустрічі читачі “Поєдинку з дияволом” зібрали 500 доларів на переклад двотомника англійською мовою. На той час це були великі гроші. Таким чином, у нашому житті сталися приємні зміни. Ми почувалися цілком щасливими.

Будинок, у якому ми проживали, був розрахований на самотніх осіб або на бездітні подружжя. А ми з Галею чekали на свого первістка, тому треба було шукати відповідне помешкання.

У листопаді 1950 року ми знайшли таке житло з допомогою нашого постійного приятеля Петра

Креп'якевича й переселилися в нього. Невдовзі після цього, а було на календарі 18 листопада, лікар, оглянувши мою дружину, відразу відвіз її до шпиталю. Десь о 12 годині дня в редакції пролунав дзвінок і мене сповістили про народження сина. При цьому додали, що дружина після родів почуває себе добре... О, Господи! Що сталося зі мною, яким щасливим я почував себе! Моя прекрасна Галя обдарувала мене сином, якому, за попередньою домовленістю, ми вирішили дати ім'я Юрій. У мене ніби крила виросли. Хотілося летіти до моєї коханої, розділити з нею щастя цього дня. “Я маю сина, маю сина”, – шепотіли мої уста. На моїх очах з'явилися слізи.

Цією щасливою звісткою я поділився з адміністратором Войценком і попросив його відпустити мене на часинку, щоб відвідати мою дружину і побачити сина, як це практикується в Канаді.

– Відвідаєте після шостої години, – з крижаною байдужістю відповів він, не відриваючи очей від паперу.

Після шостої години, не зважаючи на нашу біdnість, я купив дванадцять червоних троянд і вручив їх дружині з глибокою вдячністю за те, що обдарувала мене таким щастям. Разом з тим, привітав свого синочка, подумки бажаючи йому щасливого дитинства, світлої юності і щасливого життя у вільній Канаді.

Розділ тридцятий

Взимку 1952 року, під час з'їзду Союзу українських самостійників і їхніх братніх організацій, що відбувався у Вінніпезі, мені доручили підготовити репортаж із цього з'їзду до газети. Почувши це, Ольга Войценко, член президії жіночої організації, в присутності Когуської –

редактора жіночого журналу “Промінь” – попередила мене, щоб я не згадував у своєму репортажі працю жіночої організації. Сказала, що сама підготує такий матеріал.

Це значно полегшило мою роботу над репортажем. Після появи його в “Українському голосі” О. Войценко роздратовано запитала, спопеляючи мене гнівним поглядом:

–Чому ви пропустили в репортажі працю жіночої організації?

–Чому? –здивувався я. –Та тому, що ви сказали це зробити.

–Я сказала?! – спалахнула вона знову.

Якраз зайшла в кімнату Когутська, прислухаючись до нашої дивної розмови. Вона знала в чому річ, це було видно з виразу її обличчя.

–Ви сказали, – наполягав я. – Якщо не пригадуєте, то запитайте в пані Когуської, яка була свідком нашої домовленості.

Когуська розгублено глянула на свою зверхицю і, знизвавши плечима, відйшла, так і не зронивши й слова. Після неї так само мовчки покинула кімнату О. Войценко.

Я не знову як потрактувати цю змову, але відчув, що в наступні дні ставлення до мене зі сторони усіх інших працівників редакції ще більше похолоднішало. Войценки говорили зі мною лише короткими репліками і якомога швидше відходили. Мовчазний і небагатослівний Лабай став ще більш замкнутим, і поводився так, ніби ми не знайомі. Навіть добродушний редактор Сирник, який нібито симпатизував мені і охоче до цього ділився зі мною своїми думками, тепер став стриманішим і сторонився мене.

Справа з пропуском у репортажі досягнень жіночої організації змусила мене задуматися над тим, що діється.

Навіщо все це, намагався зрозуміти я, чому мене звинувачують в тому, у чому я по суті не винен? Час від часу подібні конфлікти виникали й раніше, розгорялися й сварки між редакторами і Войценками, особливо часто між Лобаєм і ними за перевантаження працею і її оплату. Але вже наступного дня усе це забувалося і ніхто не пригадував неприємних розмов, ніби їх не було. Я сподівався, що так станеться і в моєму випадку з цією дивною і незрозумілою для мене “репортажною справою”.

Якось несподівано пролетіла весна і наступило літо. Обидва редактори по черзі відходили у відпустки, і я за цей час виконував усю роботу. Після їх повернення я готувався до відпочинку, бо відчував себе стомленим фізично і морально. Але, прийшовши вранці 15 серпня у редакцію, відчув якусь незвичну тишу і внутрішню напругу. Серце підказувало мені недобре і передчуття не обманули мене. Сівши за стіл, я підняв свіжу газету і побачив під нею офіційне повідомлення, на якому ще не встигло висохнути чорнило. Я зберіг цей документ і подаю його повністю:

15 серпня 1952.

ВПов. Пане Гай-Головко!

Оцим повідомляємо Вас, що з огляду на тяжку фінансову ситуацію у видавництві, ми примушені звільнити вас з праці в редакції «Українського Голосу» з днем 30-го цього місяця.

За видавничу спілку “Тризуб” – П.Й. Войценко.

Це був це для мене страшний удар. Навіть здалося, що серце перестало битися. Я... на чужині з молодою дружиною і немовлям несподівано позбувся праці – єдиного засобу до існування. Чому так вчинили зі мною

– безвідмовним і невтомним працівником? Я проводив у редакції щоденно по вісім годин, а суботні і недільні дні просиджував часто на концертах та різних відзначеннях, щоб тут же вечорами підготувати репортаж. І це за мізерну і найнижчу в редакції оплату. Чи заслужив я, щоб бути кинутим на поталу, без жодних засобів існування? Чому так жорстоко і нелюдяно вчинено зі мною? За віщо? Я не знаходив пояснення, чому в редакції ніколи не цінували моєї праці, чому ні від кого не чув доброго слова, чому плелися інтриги і ця остання змова. Я не знаходив пояснення.

Та все прояснилося, коли через кілька днів адміністрація “Українського голосу” посадила на мое місце греко-католика Волинця, до того ж... з двічі більшою оплатою, ніж у мене. Отака-то, виходить “тяжка фінансова скрута у видавництві”.

Вся річ у тому, що в той час ішла шалена боротьба між українськими православними і греко-католиками. Волинець влаштовував редакцію, бо був “свій” для них, а я “чужий”, і мене треба було позбутися. Він належав до їхнього племені, до їхньої “племінної” України...

У стані розгубленості, зневіри і відчаю я був недовго. Переборовши душевну кризу, якось сказав дружині: – Не журися! Бідні люди в Канаді не пропадають. Я піду на все, щоб заробити шматок хліба для нас. Хоча знаю, що це буде нелегко, бо вільних місць під час масового безробіття немає, до того ж при початковому знанні англійської мови шанси мої особливо мізерні, але... козак не без щастя...

У Вінніпезі, не зважаючи на те, що сталося зі мною у редакції, я мав добрих і вірних друзів з Галичини. Вони

одразу ж прийшли мені на допомогу в цій жахливій для мене ситуації. Один з них о. Їжик – редактор греко-католицького органу “Поступ”, запропонував перейти до них на постійну працю. Але я, православний, був змушений відмовитися, бо не хотів бути замішаним у релігійному протистоянні між греко-католиками і православними.

Кликали мене також деякі українські політичні організації, і я знову відмовлявся.

–Чому? – дивувалися вони.

–Тому, відповідав я відверто, – що під контролем партії я, творча людина, перестану бути собою.

Протягом усього свого життя я не належав до жодної партії, бо над усе цінував свободу, любив боротися за неї і працювати над художніми творами, які б прочитали усі без винятку читачі, а не якась вузька група чи вузькопартійна еліта. Під контролем партії чи якоєсь заангажованої організація я просто задихнувся б.

У ці сумні погромні для мене дні я довідався від моїх галицьких приятелів, що на вінніпезькій кондиторській фабриці “Полінс” є одне чи два вакантних місця для простих робітників. Мені запропонували невідкладно з’явитися туди у справі влаштування на постійну працю до власника – пана А.М. Карлсона. При цьому радили відповідати на його запитання обдумано, виважено і обережно.

Наступного дня вранці, – це було у вересні 1952 року – я з’явився до нього. Мене зустрів на вигляд гарний, з аристократичними манерами, середнього віку чоловік. Відповівши на моє привітання, він поцікавився, коли я прибув до Канади, чи одружений і чи маю родину. Я коротко і правдиво відповів на ці питання.

—Де ви працювали до цього? — спитав він, пильно придивляючись до мене.

—В редакції газети “Український голос”

—На якій посаді?

—Асистента редактора.

Карлсон скинув бровами і з нотками здивування запитав:

—А яка у вас освіта?

—Університетська, — відповів я.

—То ви з університетською освітою ідете на тяжку фізичну працю? Чому?

—З початковим знанням англійської мови я можу претендувати тільки на фізичну... навіть найтяжчу працю, — сказав я впевнено.

Якусь хвилину він сидів мовчки, не зводячи з мене свого уважного, але приємного погляду. Назагал його манера розмовляти, довірчий теплий тон справили на мене відрадне враження.

—Гаразд, — нарешті озвався він. — Я візьму вас, щоб на період вашого скрутного становища, що склалося з недавнім одруженням і народженням немовляти, допомогти вам вийти з біди. Приходьте завтра на працю.

Частина четверта

Розділ тридцять перший

З авдієнції з А.М.Карсоном я повертався окрилений і уже на порозі вигукнув до дружини:

—Галонько! Ми врятовані! Будемо мати не тільки на молоко дитині, а й на хліб, сіль та ще й на сало.

—Дістав працю? — засвітилися в Галі сині очі. — Сподіваюся, не тяжку?

—Не тяжку. Хіба може бути тяжка праця з цукерками? Загортай собі у папірчики і складай у коробочку... Завтра починаю. Буду отримувати 200 долярів місячно, а може й більше...

Вересень у Вінніпезі входив у свої законні права. З-за хмар все рідше визирало сонце. Холодна погода і фізична праця змушували мене відповідно змінювати свій фізичний вигляд. Довелося “заморозити” у шафі пальто, костюм, білу сорочку й краватку, а замість них одягнутися в робочі штани і зимовий жакет.

Цієї першої перед новим робочим днем ночі я погано спав. Прокидався кілька разів і ледь дочекався ранку. Вже о шостій був на ногах, привів себе до ладу, відповідно одягнувся і на восьму прибув на кондиторську фабрику.

Тут майстер подав мені білий халат і повів на другий поверх, де мало бути моє місце праці. Коротко пояснив, що входитиме в мої обов’язки і за що я нестиму відповідальність.

Мені було доручено два величезні котли, значновищі моого зросту і приблизно два метри в діаметрі кожен. У них я мав варити сік для твердих цукерок. В залежності

від кількості соку треба було засипати відповідну кількість мішків цукру і наливати потрібну кількість глюкози. Для глюкози служило велике відро. Праця виявилася важкою і виснажливою. До того ж вона вимагала повної зосередженості і пильної уваги. Треба було стежити, аби чогось не перепутати і не порушити відповідне дозування. У цей перший робочий день я взявся до своїх обов'язків з великим запалом і навіть ентузіазмом. З такою ж енергією і самовіддачею працював і в наступні дні. Але якось відчув, як у попереку щось голосно хруснуло і боляче запекло. Мені запаморочилося в очах, я застогнав, і якийсь час не міг поворухнутися. Мої найближчі приятелі, що працювали поруч, пильно дивилися на котли, щоб приховати моє критичне становище і не виказати тривоги. Неподалік працювали канадські робітники і було небажано, щоб вони щось запідохрили. Саме в цей час з'явився майстер (звідки він узявся?) і запитав:

—Як справи?

—Добре! — відповів якомога веселіше. — Дуже добре!

—Гут бой! — сказав він, поплескавши мене по плечі.

Коли він відійшов я, ніби прибитий, поволі й обережно налив у котли води і почав варити сік. У крижах горів вогненний пас. Великого терпіння треба було прикладти, щоб відпрацювати цей день до кінця...

Повертаючись додому, я невпинно думав, що робити далі. Залишити цю немилосердну працю чи мучитись далі? З цією думкою пройшов кілька вулиць, а коли ступив на поріг свого дому запитав себе: а як ми житимемо далі? Hi! Працюватиму, скільки зможу...І в цей же час шукатиму працю по собі, по власній силі і за станом здоров'я...

Удома дружина, вислухавши мене, спокійно порадила:

— Лишай цю непосильну працю і відпочинь, а я тим часом пошукаю праці для себе.

— Ні! — наполягав я. — Доглядай, Галонько, нашого Юрчика, а я продовжуватиму працювати, скільки зможу. Думаю, що за ніч мої крижі втихнуть і стануть більш гнучкими....

Дружина помасажувала мені спину і поперек і я заснув. Але вранці відчув, що стан мій залишається невтішним. Тепер мене не покидала думка якомога швидше втекти з цієї фабрики, щоб не стати калікою...

Але з цією нав'язливою думкою мені ще довелося протриматися на фабриці понад півроку. Перед великодними святами 1954 року нам об'явили, що фабрика перебільшила випуск цукерків та печива й адміністрація змущена тимчасово звільнити робітників, залишивши лише кілька з них для очищення та впорядкування її. В числі інших було звільнено й мене.

У цю вимушенну перерву ми багато думали з дружиною над тим як мені бути далі. Повертатися на фабрику, коли вона знову запрацює, чи покинути назовсім, щоб “не витягнути там ніг”. І дійшли думки, що краще покинути її. Не відкладаючи рішення на потім, я так і вчинив, повідомовши про це дирекцію фабрики. Після цього я неодноразово отримував пропозиції повернутися на фабрику. Навіть двічі приїжджали майстри до мене додому, щоб умовити мене. Але я відповідав їм, що, працюючи далі, можу найближчим часом не повернутися живим додому...

У ці скрутні для мене дні я побував в урядовому відділі праці й розказав англійським працівникам про стан свого здоров'я і пов'язане з ним становище. Вислухавши мене уважно, вони порадили мені вступити до Манітобського

технічного інституту, щоб здобути там фах, який виберу собі до вподоби. Протягом навчання відділ праці зобов'язувався плати мені допомогу по безробіттю.

Звичайно, цього було ясно замало, щоб нам проприматися хоча б на найбіднішому рівні, і дружина казала:

—Іди вчитися, здобувай фах, а я буду працювати.

Незабаром вона, як недавня студентка медичного інституту, була прийнята в лікарню на посаду медичної сестри. Це одразу ж розв'язало справу з моїм навчанням

В інституті я опановував радіо-телеапаратуру і електроніку. 14 жовтня 1955 року я закінчив цей курс і після отримання диплому мав кілька пропозицій на тимчасову роботу. Але я не поспішав з вибором і дочекався, коли звільнилося місце для постійної праці в одній з телевізійних компаній фірми “Моторола”. Там у мої обов'язки входило перевіряти стан якості й роботи телевізорів, які після цього поступали на продаж у крамниці. Але технічна робота була мені не до душі, я гнітився нею. Мане більше вабила агрокультура і література. І думки про них не покидали мене.

Розділ тридцять другий

Треба відмітити, що в наступні два роки (1954-1956), коли ми стали краще володіти англійською мовою, нам почало усміхатися щастя. Вперше поталанило, коли Галя отримала в госпіталі працю. Удруге, коли напочатку 1956 року, я несподівано дістав постійну працю асистента доктора біології. Спершу моїм шефом на дослідній станції у Канадському департаменті агрономічної культури був Черевик, а потім Нілсен. Тоді ж у нас народився другий

синочок Лясик. Невимовно щасливий, я обсипав її квітами і великою подякою.

Збираючи цент до цента, ми з незначною готівкою, майже в кредит, купили хатину між українцями, що проживали на 161 Інкстер вулиці. Це була стара-престара хатина з продірявленим дахом, неопалена і з побитими шибками та обдертими стінами. Вона мала такий занедбаний і жалюгідний стан, що ми з дружиною були змушенні все приводити до ладу: заливати цементом стежку навколо хати, копати глибоку яму для жужелиці і зверху обстелити город землею, щоб можна було на цьому врятованому клаптику посадити городину. Коли хтось з моїх знайомих цікавився, де я живу, то я відповідав – у найгіршій хаті на Інкстер-вулиці.

Разом з роботою на дослідній станції та фізичною коло хати я писав вечорами й ночами художні оповідання й статті, розцінюючи їх як зброю у боротьбі з місцевими українськими комуністами. А їх у Канаді було чимало, особливо у Вінніпезі, так званій українській “столиці”, де найбільше осідало українських переселенців. Дехто з давніше прибулих галичан, опинившись у тяжкій біді і фінансовій скруті, знемагаючи від важкої фізичної праці, дуже легко піддалися на московсько-комуністичну пропаганду, повіривши у “веселе й заможне життя” в підсоветській Україні. “Вождем цих перекінчиків, як їх по-місцевому називали патріоти-українці, був комуніст Петро Кравчуک, який більшість часу проводив у Москві чи Києві. Він і його янічари відкрито нападали у своїй комуністичній газетці “Життя і слово” на мій “Поєдинок з дияволом”, у якому на фактичному матеріалі я розкрив криваві злочини московсько-комуністичної влади, її бандитські засоби у нищенні українців на рідній землі та за її межами.

Зрозуміло, що навіть тут, у далекій Канаді, я не міг почувати себе у повній безпеці, і на вулицях міста мусів бути обачним та пильним. Доводилося пам'ятати про те, що в будь-яку мить на мене можуть кинутися з ножем чи штрикнути парасолькою, начиненою смертельною отрутою, як це було з болгарським політичним емігрантом в Англії.

У перші часи нашого перебування в Канаді ми з дружиною чергувалися: днями працював я на дослідній станції, а вона виконувала домашню роботу та доглядала за дітьми, а вечорами працювала вона у шпиталі, а я робив те саме в хаті та надворі, що робила вона.

Коли діти попідростали, Галя, користуючись набутим вчительським досвідом в українському таборі у Німеччині, почала вчити своїх дітей українською мови, географії та історії України. Це виходило в неї близькуче і дало чудові плоди. Діти змалку почали розмовляти українською мовою і цікавитися історією та культурою батьківської землі – України.

Тим часом минали дні і наша стара занедбана хата після тривалих і тяжких зусиль набрала такого вигляду, що її важко було відізнати. Впорядкована всередині і знадвору, з обновленими вікнами і дверима, новим дахом, дбайливо доглянутим городом, обсадженим фруктовими кущами, вона нічим не відрізнялася від інших нових садиб.

Крім домашньої праці ми з дружиною приділяли багато уваги громадській мистецькій і духовній справі. Закінчивши роботу над книгою оповідань “Одчайдушні”, я більше створював поезій і друкував їх періодично в канадських українських журналах і газетах. Паралельно невпинно досліджував розвиток української літератури в

Канаді. Багато часу приділяв також Вінніпезькій спілці митців, головою якої був талановитий скульптор Лео Мол, я ж виконував обов'язки його заступника.

Напочатку 1950 року я познайомився з митрополитом Іларіоном (проф. Іваном Огієнком) у його ж господі. Після цього він часто запрошуав мене погостити у нього. Під час цих зустрічей ми ділилися думками про стан сучасної української літератури і науки, аналізували класичні твори.

Дружина моя, наділена від природи оригінальним драматичним сопрано і маючи незакінчену вищу освіту й музикознавцями поставлений голос, часто виступала з оперними аріями на влаштованих у Вінніпезі британськими музикантами фестивалях. Її виступи завжди супроводжувалися бурхливими оваціями і високими оцінками спеціалістів-музикознавців. Вона також співала у катедральному хорі.

Але найбільше визнання і славу забезпечило їй створене нею тріо, до якого входила вона з своїми сестрами. Це тріо просто заворожило митрополита Іларіона під час одного із виступів у Страсний четвер, коли у їх виконанні прозвучав “Розбійник” та інші релігійні пісні. Слухаючи тріо, митрополит був у такому великому захопленні, що зовні було видно його хвилювання і зворушення. З того часу він все частіше запрошуав нас з дружиною до себе в гості. На цих зустрічах він зацікавлено розпитував про наше життя і науку, особливо його цікавило хорове й вокальне мистецтво в совєтській Україні.

Розділ тридцять третій

Після виходу в світ мого “Поєдинку з дияволом” я підготовив до друку збірку оповідань “Одчайдушні”.

Видати цю книжку друком на той час коштувало 500 долярів. Платні, отримуваної мною на дослідній станції, ледь вистачало на наше родинне життя, тому заощадити щось з цього було неможливо. Та й якось не випадало після важкої і копіткої праці над нею ще й вкладати у її видання власні кошти. Тому я став шукати мецената. І незабаром доля усміхнулася мені – він сам знайшов мене. Це був Олекса Моргун, мій земляк з України, що прибув у Канаду разом зі мною. Знаючи мене як письменника, автора кількох книг, поцікавився, чи я щось створив нове.

–Саме закінчив роботу над збіркою оповідань, – сказав я. – Але лежить вона без руху на робочому столі.

Олекса знов, що мій “Поєдинок з дияволом” дуже прославився в Канаді й Америці, тому зопалу запитав:

–Скільки треба на видання книги?

–500 доларів, – відповів я.

–Друкуйте її, -не роздумуючи сказав він. – Завтра принесу вам гроши.

–Дякую, друже Олексо, за вашу велику безкорисливу допомогу, – засвітився я щастям. – За неї вам щиро віддячу. На одній з перших сторінок зроблю напис: “Олексі Моргунові – меценатові української культури – складаю щиру подяку за фінансування цієї книги”.

Так я й зробив. Книжка вийшла тиражем 3000 екземплярів і поступила у продаж.

Десь за два місяці після виходу книги у світ Моргун з'явився до мене і сказав:

–Добре було б, якби ви повернули мені ті 500 доларів.

Ця дивна вимога просто ошелепила мене.

–Я не можу їх зараз повернути, бо не маю, – сказав я розгублено. – Коли дістану щось за книгу, то поверну.

—Мені потрібні гроші негайно, — наполягав він з гнівом.

—Добре, — мовив я. — Виплачуватиму вам щомісяця 10 доларів аж до повного розрахунку.

Він якусь хвилину подумав, а потім згідно кивнув головою.

—Нехай буде так, — сказав він, ховаючи від мене очі.

Ми підписали угоду й на тому розійшлися.

Після Другої світової війни розпорощені по усьому світі українці почали ознайомлювати своїх іншомовних громадян з історією своєї країни, традиціями і культурою, а особливо літературою. В першу чергу світова громадськість відкрила для себе творчість геніального поета, маляра і пророка Тараса Шевченка у перекладах багатьма мовами світу. Особливо багато пошанувальників мав Тарас у Канаді.

У 50-х роках ХХ століття ми мали уже “Кобзаря” англійською у перекладі відомого канадського поета і вченого Ватсона Кірконнелла. У 1961 році було поставлено Тараку Шевченку пам’ятник у Вінніпезі біля Манітобського парламенту. Влітку цього ж року в присутності кількох тисяч людей, що приїхали з усіх куточків Канади та Америки, відбулося урочисте відкриття цього пам’ятника, що перетворилося у велике і незабутнє свято.

Але не обійшлося й без прикрих непорозумінь, як це часто трапляється у нас в подібних випадках. Організатори свята видавали на ці урочистості спеціальні перепустки для партійних діячів, духовенства і “своїх близькіх”. Але при цьому забули про справжніх продовжувачів Шевченкової місії – поетів і письменників, малярів і скульпторів. Дійшло до абсурду – забули навіть про самого будівничого пам’ятника.

Та не забули поставити спеціальну людську загорожу, щоб нікого, крім носіїв перепустки, не допустити до пам'ятника.

Виходило так, що свято організовано не для вшанування нашого геніяльного мистця, а для партійних ватажків чи релігійних помазаників двох віросповідань, які перебували тоді в непримиренному і гріховному протистоянні. Творці ж українського мистецтва стояли в натовпі, звідки нічого не чули і навіть не бачили самого пам'ятника.

Це ж повторилося і на бенкеті, влаштованому у готелі після відзначення. Кірконнелл міг запитати когось із “вибраних”, що крутилися навколо нього: “Чи є у вас продовжувачі Шевченка? Покажіть мені їх”. Але поблизу не було жодного. Вони в той час сиділи внизу в коридорі при виході в товаристві розгубленого і спантеличеного будівничого пам'ятника.

А тим часом пам'ятник залишався не посвячений, бо дві церкви не могли його посвятити, отож не посвячувала жодна. Українським греко-католицьким священикам на той час було заборонено відправляти Службу Божу разом з православними, а отже посвята була неможлива. Митрополита Іларіона до посвячення постумента не допустили. Дозволили тільки виступити з коротким словом... Пізніше митрополит Іларіон посвятив пам'ятник тихцем, з власної ініціативи...

Після цього ганебного неподобства я написав детальний репортаж і подав його до «Канадського фармера». Коли газета вийшла друком, мені було заборонено заходити до Комітету Українців Канади. Також було звільнено головного редактора газети М.Гикавого, а мене, автора репортажу, закидано brutal'ними та погрозливими листами.

Розділ тридцять четвертий

Упродовж кількох років нашої з дружиною невтомної праці біля нашого будинку, ціна на житло зросла удвоє. Отож, 1962 року ми вигідно продали її і за отримані кошти з відповідною позикою купили на 814 Рівервуд вулиці гарний будинок, що знаходився неподалік від місця моєї праці.

Але ця добре спланована і збудована садиба була в запущеному вигляді. Щоб привести її до належного стану, ще треба було добре попрацювати. Але нас це не лякало. Ми з новим ентузіазмом взялися за роботу і на очах наше помешкання оживало та розквітало.

Ми продовжували жити у звичному ритмі: днями я працював на дослідній станції, а вечорами і у вихідні дні (у суботу й неділю) в хаті й коло неї. Ночі залишалися для творчості, і тоді народжувалися нові поезії та “тovстішало” дослідження про літературну творчість українських письменників Канади. Я став серйозно задумуватися над тим, чи не змінити мені біологічно-дослідницьку працю на більчу мені за духом – мовну і літературну.

Крім того, час від часу я бував у митрополита Іларіона, який саме тоді прибув з Швейцарії і осів у Вінніпезі. Після недільної Служби Божої він провадив життя самітника, маючи тільки секретаря Івася (як він називав його), який займався господарськими справами. Митрополит мав статус професора Слов'янського відділу в Манітобському університеті, але Ярослав Рудницький, керівник цього відділу, так ніколи й не покликав його до університету. Митрополит був також членом Академії наук, організованої тим же Я.Рудницьким, але жодного разу не був запрошений на “наукові” засідання. Він також ні

разу не отримав запрошення від нашого керівництва на відзначення історичних подій, навіть тих, яких митрополит Іларіон був безпосереднім будівничим і учасником.

Отож, щоб якось розрядити свою самотність він час від часу запрошує мене. Таке запрошення я отримав і цього разу.

Ми, як завжди, спершу говорили про нашу давню літературу, зокрема про “Слово о полку Ігоревім”. Знаючи, що я відданий пошанувальник нашої мови і літературної творчості, а також маю незакінчену аспірантуру, він сказав:

–Добре було б, якби ви взяли аспірантуру і закінчили її в Манітобському університеті, ви знаєте професора Рудницького, що керує слов'янським відділом. Зверніться до нього і починайте з Божою допомогою. Я також числюся професором цього відділу, ви можете здати мені кілька предметів. Також у цій справі зверніться до Українського вільного університету в Мюнхені.

–Це дуже добра порада, владико, – згодився я. – Дякую за неї. Почну діяти якнайшвидше.

На дослідній станції перш за все я звернувся з проханням до директора, що хотів би продовжити в університеті свою освіту. Це займе на тиждень дві, а найбільше три години.

–Дуже добре, що ви хочете підвищити свою освіту, – сказав директор. – Ідіть і вчіться. Це не відіб'ється на Вашій платні.

Такі ж слова сказав мені мій безпосередній керівник. І я почав відвідувати аспірантуру. Разом з цим 28 серпня 1963 року, надіслав листа до УВУ в Мюнхен. У цьому листі я просив університетське керівництво повідомити мене

про вимоги, які ставляться до аспірантів. При цьому я згадав, що деякі предмети можу здати митрополиту Іларіону – професорові Манітобського університету. Цього листа я відправив негайно, цього ж дня, залишивши у себе копію.

Я був у числі восьми аспірантів, якими керував Ярослав Рудницький. Під час зустрічей, перед кожною лекцією, ми близче знайомилися один з одним. Деякі аспіранти мали університетські, інші середню освіту, а деякі не мали навіть середньої, навчаючись української мови у батьків чи в діда з бабою. Наш керівник носив титул “доктора філософії”, отримавши його якимось чином у Львівському університеті під час чи після плутаної судової справи, у якій його звинувачували в plagiatі, опублікованому у краківській польській газеті. У Манітобському університеті він був “експертом” української і російської мови та літератури, знаючи першу поверхово, а другої не знаючи зовсім. Мене здивувало те, що під час свого приїзду до Вінніпегу він прийшов до мене з проханням ознайомитися з російськими билинами, яких не міг ні прочитати, ні тим більше зрозуміти їх змісту. Але він грав в університеті ролю “великого вченого” і університетське керівництво вважало його таким, мабуть за вміння вести облесливі розмови.

Лекції відбувалися, але не з його викладів, а з переказування нами змісту підручників, які ми мали прочитати. Після опанування предметів, відбувалися письмові іспити. Результати цих іспитів були дивні. Шістьом аспірантам (у тому числі й мені) він ставив найнижчі оцінки (тільки щоб ми перейшли на наступний курс), а найвищу оцінку (приблизно 100%) ставив студентці з незакінченою середньою освітою, із домашнім знанням української мови.

Ще гірше було у “професора” Павла Юзика – викладача історії України. Цей предмет обрали лише два аспіранти з вищою освітою – Володимир Жила і я.

Не знаю, чи з Я.Рудницьким він був у змові, чи мав щось інше на думці, але цей відносно легкий предмет він нам обом не зарахував. При цьому сам ледве “плавав” у ньому.

Невдовзі після цього сталося те, що мало статися: з восьми аспірантів шестеро зрезигнувало, у тому числі і я. Залишилися тільки двоє – одна з незакінченою вищою освітою, а другий з українською мовою, засвоєною вдома від батьків. Незабаром обоє вони відбули в супроводі Я.Рудницького до УВУ і там отримали звання докторів філософії (РНД). Пізніше крім них такі ж “учені” удостоїлися стати “мюнхенськими докторами” чи не завдяки родичанню з Я.Рудницького з УВУ у Мюнхені?

Позбувшись небезпечних для себе аспірантів, Я. Рудницький твердо посів своє місце.

На листа, надісланого до УВУ в Мюнхені, я так ніколи й не отримав відповіді. У керівництва університету, очевидно, з цього погляду були свої плани. Признатися, я сподівався, що відповіді не дістану, але хотів пересвідчитися на власному досвіді в існуючому племінному роздиранні української нації...

Розділ тридцять п'ятий

Загалом, я не дуже жалів, що так сталося. Тепер матиму більше часу для виховання й освіти наших синів.

Перш за все ми з дружиною вирішили Юрка і Лесика виховати справжніми українцями. Як кажуть – виховати з колиски. Тому розмовляли вдома між собою і з ними тільки українською. Коли вони трішки попідростали, моя

дружина, учителька, навчила їх не тільки вільно говорити літературною мовою, а й читати і писати нею. Крім того вона знайомила їх з історією України, географією і нашими національними традиціями та звичаями. Ми мали велику втіху – діти вільно розмовляли українською і англійською мовами.

Пізніше ми навчали їх музики. Юрій брав у вчительки уроки гри на скрипці і разом з Лесиком навчався грати на піаніно. Обидва хлопці самовіддано захоплювалися музикою, а Лесик крім усього ще й компонував власні музичні речі.

Але в ті роки у Канаді не дуже захоплювалися музичним мистецтвом, а чимало було й таких, що взагалі вважали його чимось низьким і зайвим. Канадська молодь віддавала перевагу спорту, особливо грі в гакі. Тому наші хлопці, навчаючись в англомовній школі і перебуваючи в ній та поза нею під відповідним впливом, поволі відійшли від захоплення музикою і стали також тяжіти до спорту. Зрозуміло, в першу чергу – до гакі.

У цьому виді спорту їм велися непогано. Юрій грав уже в підлітковій команді. Але отримав травму, переніс операцію коліна і був змушений залишити гру. Лесик з роками також не переобтяживав себе цим спортом і більше часу віддавав шкільній науці.

Обидва хлопці, здобувши середню освіту (спершу Юрій, а потім і Лесик), вступили в університет. Юрій – в Америці, а Лесик – в Канаді. Ми утримували їх тільки перший навчальний рік. Далі вони самі забезпечували себе самостійно, працюючи під час літніх канікул на різних роботах.

Ми й не оглянулися як наші хлопці вийшли в люди й почали жити власним самостійним життям.

Наші зустрічі з митрополитом Іларіоном ставали все рідшими. Чому? Про це я дізнався від дружини. Митрополит занедужав і почав підупадати в силі та здоров'ї. Його хвороба невблаганно прогресувала, і він більшість часу проводив у лікарні, де медсестрою працювала Галя.

Митрополит не володів англійською мовою, і медичним сестрам було важко контактувати з ним. Тому часто кликали на допомогу Галю, щоб з'ясувати прохання хворого, а також бути перекладачем в інших різних випадках.

Лікарі, які часто змінювалися не з волі митрополита, на щастя, в більшості розмовляли українською мовою, тому тут проблем не виникало.

Галя часто подовгу розмовляла з митрополитом, розпитуючи про його життя. Митрополит любив згадувати свої університетські роки, що пройшли в Києві, про участь в державотворчих процесах Української Народної Республіки та Гетьманщини. Він охоче ділився також своїми еміграційними переживаннями та враженнями від канадсько-української дійсності.

Під час таких розмов він часто розпитував про становище літераторів у підсоветській Україні, розвиток літератури, образотворчого мистецтва, музики й науки і приемно був здивований, що Галя виявилася компетентною у цих питаннях.

Улітку 1970 року, повернувшись з лікарні додому, він покликав мене до себе. Коли я навідався, у хаті не було нікого, Єдиний його доглядач Івась саме вийшов кудись у справах, а, може й без справи, щоб залишити нас наодинці.

Господар прийняв мене, не встаючи з крісла. Вигляд у нього був стомлений, обличчя сіро-блідого відтінку, як

буває у важкохворих людей. Його глибоко посаджені очі, здавалося, запали ще глибше.

Митрополит привітав мене таким кволим голосом, ніби той ніяк не міг пробитися назовні із впалих грудей. Він журавився, що в нього залишилося дуже мало часу для закінчення кількох важливих для нього монографій на важливі історичні та церковні теми.

—Ви, владико, досить створили їх, як ніхто перед вами, і з Божою допомогою завершите й ті, що розпочали, — сказав я, щоб заспокоїти його.

Він глибоко задумався і ледь чутно промовив:

—Я робив все, щоб хоч на чужині втримати нашу церкву самостійною й ні від кого не залежною.

—Це вдалося вам, владико, і всі ми захоплені вашою перемогою.

Він глянув та мене поглядом повним довіри й похитав головою:

—А це могло вислизнути з наших рук.

—Як, владико?

—Боявся я за Мстислава. Думав, що під час останньої зустрічі з константинопольським патріархом у Константинополі він піде під його омофор. Але він цього не зробив. Думаю, що це одне добре діло, з яким він залишиться в нашій історії.

Він полегшено зітхнув і якийсь час ми сиділи мовчки.

—Я маю біду, — сказав він сумно. — Велику біду.

—Яку, владико? — спитав я.

—Пам'ятаєте, я просив у вас поради як і де зберегти мою бібліотеку? Все життя я збирав її, багато в ній унікальних раритетних видань, є рідкісні першодруки, а також рукописи моїх початих і незакінчених праць. Ви порадили віддати бібліотеку на збереження в архівну книгоzbірню в Оттаві. Дали мені адресу, і я звернувся у цій справі до

адміністрації. Вона одразу відгукнулася, і надіслала двох людей для каталогування книжок, але...

Митрополит опустив голову і, здавалося, впав у глибокий транс.

—Щось недобре сталося? — стривожено запитав я.

—Недобре, — відповів він пригаслим голосом, що ніби долинав здалеку. — Мій адвокат повів себе як справжній зрадник, він повідомив Консисторію про мій намір щодо передачі бібліотеки.

—Який негідник! — вихопилося в мене.

—Того ж дня прийшло до мене з Консисторії троє посланців і заявили, що коли я не віддам свою книгозбірню у бібліотеку Колегії св. Андрія, Консисторія перестане мною опікуватися...

Я співчутливо дивився на зболене обличчя митрополита і мовчав. Що можна було сказати в такій ситуації. Митрополит час від часу тяжко зітхав, а потім сказав:

—Знаю, що станеться у бібліотеці з моїми книжками, особливо з незакінченими рукописами.... Але мушу їх здати, — не можу чинити їм опору в такому немічному стані...

На деякий час знову запала мовчанка. Потім він кволо стрепенувся і спитав:

—А як же ви? Як почуваєтесь? Як аспірантура?

—Ніяк, владико, — відповів я коротко, бо не хотілося заглиблюватися у цю неприємну для мене тему.

—Як це? —пронизав він мене наскрізь своїми проникливими, все ще пломінкими очима.

—Зрезигнував я. А зо мною ще п'ятеро.

—Чому?

—Бо я не з України Рудницького і Юзика...

—Розумію, — зітхнув митрополит. —А з Мюнхеном зв'язалися?

—Вони не відповіли на моого листа, відправленого ще 1963 року, хоч в ньому я посилився на Вас.

Митрополит Іларіон знову, здавалося, заблукав у своїх невеселих думках, і після тривалої мовчанки промовив:

—Я так хотів допомогти вам і поставити близче до літератури та науки. Але наша історія повторюється, і ніхто не всилі віправити її.

—Це свята правда, владико.

—Але не занепадайте духом, — сказав митрополит. —Ви маєте чудову родину, таку рідкісну на чужині. У вас такі світлі гармонійні взаємини, любов і пошана. Я захоплений вашою дружиною і синами.... Зичу вам усім тривалого щастя і благословляю Вас...

Розділ тридцять шостий

Покінчивши з аспірантурою, я з новою силою і натхненням взявся за літературну працю. Перш за все вирішив систематизувати вірші, написані за останні роки, щоб видати їх окремою книжкою. Але віршів зібралося стільки, що в одну книгу, навіть більшого обсягу, вони не вміщувалися. Тому запланував видати їх у трьох томах.

Але відразу ж постало питання: за що здійснити такий проект? Де взяти кошти?

Та нема такого становища, з якого не було б виходу. Знайшлися добре люди, що відгукнулися на мій заклик і невдовзі світ побачив перший том поезій.

Час ішов. На моєму столі з'являлися нові поетичні твори, я відбирав з них найкращі і поволі формував другий том. Так наступив 1972 рік, а справа з виданням готового до друку другого тому не рухалася.

Упорядковуючи і вдосконалюючи поезії, я паралельно працював над книгою мемуарів “Смертельною дорогою”, яку задумав уже давно. В ній я хотів розповісти про поневолення московським чекістським режимом України, про власну долю та моїх сучасників. Над цією книгою я працював здебільшого ночами.

Невдовзі перший том мемуарів був підготовлений до друку, але разом з другим томом вибраних поезій він лежав у шухляді.

Якось увечері дружина повернулася з шпиталю в дуже пригніченому настрої. Я схвильовано запитав її, що трапилося.

— Трапилося те, що мало трапитися, — відповіла вона. — Митрополит Іларіон перебуває у критичному стані.

— І я сподівався цього, — сумне зітхання вирвалося з моїх грудей. — Що з ним?

— Мабуть, після втрати бібліотеки й “забуття” Консисторією доглянути його вдома, він невблаганно відходить з цього світу. І цьому не можуть зарадити жодні ліки. Сьогодні я довоїдалася, — кілька днів тому адміністрація шпиталю виписала його як безнадійного і порадила влаштовувати десь у старечому притулку.

— І чим це закінчилася?

— Виручив доктор Петро Судерман, німець з південної України.

— Як?

— Влаштував митрополита у німецькому лютеранському старечому будинку, нещодавно збудованому у Вінніпезі німцями-лютеранами.

Це сталося напочатку 70-х років. У цьому старечому будинку пройшли в самотині останні передсмертні дні митрополита Іларіона (професора Огієнка) — відомого усьому культурному світу видатного вченого,

державного і церковного діяча, й одного з найбільших просвітителів українського народу ХХ сторіччя.

Упокоївся митрополит 29 березня 1972 року в Мисрекордія-шпиталі у Вінніпезі. Помер без священика, що дуже здивувало працівників шпиталю і мою дружину Галину.

Сталося так, що митрополитові сини Анатолій і Юрій, а з ними і медсестра Галина та доглядач Іван Похильчук, після денного перебування коло недужого, пішли до шпиталевої їdalyni, щоб поїсти, і треба ж було так статися, що саме в цей час митрополит упокоївся. Біля його ліжка залишилася лише одна медсестра, що не володіла українською мовою.

Рукописи другого тому поезій і первого тому “Смертельною дорогою” чекали й чекали свого часу, і жодного пробліску надрукувати їх у мене не з’являлося. Щоб виповнити час, я мусів знайти нову тему.

Ще в шістдесяті роки я почав досліджувати творчий доробок україномовних поетів і прозаїків у Канаді. Час від часу я друкував про них різні статті та розвідки у вінніпезькому українському тижневику “Канадійський фармер”

Поступово таких статей зібралося кілька десятків і я згрупував їх за трьома періодами – піонерським, між двома війнами і після закінчення Другої світової війни. Розповідаючи про того чи іншого письменника, я додавав біографічні дані, стислу характеристику творчості й кращі їх твори (поезії чи прозу).

На цю працю також ішли нічні години, бо днями я пропадав на своїй біологічно-дослідницькій ділянці.

Одного разу, на шістдесят четвертому році життя, я несподівано відчув страшний пекучий біль у грудях. Мене відразу відправили у шпиталь. При лікарському огляді

виявилося, що у мене серцевий напад, до того ж найтяжчої форми. Щоб врятувати мене, лікарі використали найновіші медичні засоби. Завдяки високому рівню медицини, а також дбайливому доглядові дружини і синів, я повернувся до життя. Відчуття було таке, що повертаюся з іншого світу. Мені судилося жити і повернутися до улюбленої письменницької праці.

Перш за все я відновив роботу над першим томом книги “Українські письменники в Канаді”. Разом з тим ужив заходів, щоб видати другий том поезій, бо поетичну творчість вважав пріоритетною в своєму житті. Але видати її у Вінніпезі було неможливо. Зате це легко здійснилося в Торонто. Перебуваючи там 1977 року, я познайомився з моїми земляками, які любили поезію і шанували її творців. Тому вони залюбки погодилися проспонзорувати видання моєї книги. Вона побачила світ 1978 року.

Перед тим в “Українському голосі” відбулися зміни. З адміністрації зникли місцеві патріоти Войценки. Адміністрацію очолив Іван Паламарчук, свідомий українець і чесна людина.

Під час зустрічі з ним і довірливої розмови мені вдруге (після виходу другого тому поезій) усміхнулося щастя: на сторінках “Українського голосу” почали друкувати мою автобіографічну повість “Смертельною дорогою”. Мені пообіцяли також після завершення публікації видати окремими книгами перший і другий том тиражем тисячу примірників кожний. З цього накладу за договором мені належало 100 примірників, а видавництву – 900. Ціна одного примірника – 8 канадських доларів. Редакція дотримала слова, і 1979 року перший том мемуарів “Смертельною дорогою” вийшов у світ.

Моєму щастю не було меж. Піднесений настрій збільшився, коли Канадський федеральний уряд

спонзорував перший том книги “Українські письменники в Канаді”, виділивши суму шість тисяч сто канадських доларів частково на видання книги, а решту на мої витрати, пов’язані із нею та як гонорар за працю. До цього тисячу долярів ще додала Канадсько-українська фундація ім. Т. Шевченка. Канадський федеральний уряд спонсорував видання цієї книги з умовою, що видавцем буде не бізнесове, а товариствське видавництво.

Розділ тридцять сьомий

Я задумався, – кому доручити видання цієї книги, щоб отримати від Федерального уряду грошового чека.

У Вінніпезі було кілька таких товариствських видавництв, і я вибрав Інститут дослідів Волині, не зважаючи на те, що не належав до цієї організації. Вони видавали літературні і наукові твори про Волинь і волинян, або тих, що були хоча б частково споріднені з волинською землею.

Але в проводі цього Інституту було кілька моїх добріх знайомих, а саме – мовознавець Юрій Мулик-Луцик, один з найближчих моїх друзів у Вінніпезі, адвокат Сергій Радчук і письменник Михайло Подворняк.

Особливо щира дружба ріднила мене з Муликом-Луциком, ми сім’ями гостювали один в одного, а з часом навіть трохи поріднилися, коли моя дружина стала хрестною матір’ю його дочки Оксани.

Отож, переговоривши з Юрієм, ми домовилися про видання у видавництві Інституту дослідів Волині першого тому книги “Українські письменники в Канаді”. Ми також домовилися, що Інститут, отримавши від Канадського федерального уряду шість тисяч доларів, три тисячі залишить на видання книги, а три виплатить мені як

гонорар за працю над книгою і різні витрати на неї. При цьому було зазначено, що книга вийде тиражем 1000 примірників. Ціна примірника – 8 долярів. Сто авторських примірників належало мені, а решта – Інститутові Волині.

Але час збігав, а справа з виданням книги не просувалася. Рукопис продовжував лежати без руху, як і перед тим. Якось я зайшов до друга Мулика-Луцика і запитав у дружини, чи він вдома.

–У сусідній кімнаті з гостями, – відповіла вона.

І тут відчнилися двері і з кімнати вийшли господар та його гості: священик Степан Ярмусь, “видавець” Ілля Онуфрійчук – обидва запеклі волиняни. Побачивши мене, вони не привіталися, а мовчки пройшли мимо.

Коли господар повернувся, провівши гостей до порога, я запитав у нього:

–Чому не виходить книга? Не дістали чека?

–Дістали, але..., – зам’явся він.

–Не бажає розмінюватись? – жартома спитав я.

–Не бажає, поки не вирішимо, чи вистачить виділених вами грошей на видання книги, – відповів він жартом на жарт.

–Чия це така розумна думка ламати нашу угоду?

–Усіх, – сказав він з притиском.

Це здивувало мене, і я подумав, що не даремно тут були похмурий священик Ярмусь з тихим “видавцем” І.Онуфрійчуком.

–Кого це всіх? – питаю.

Він лише махнув рукою, щоб облишити це.

–Добре, – промовив я. – Скажете завтра по-дружньому, хто це з волинян такий соборник.

На наступний день випадково зустрічаю у книгарні Біленського письменника Михайла Подворняка. Крім

творчої праці він працював ще й складачем у друкарні німців-месіонерів, і дуже професійно набрав на лінотипі мій перший том поезій. Крім того він доручав мені кілька разів редактування своїх творів. Тому між нами панували дружні творчі взаємини.

Привітавшись та обмінявшись кількома фразами про творчу працю, я запитав:

—Що це діється у вас з надісланим чеком на видання моєї книги.

—А ви хіба не знаєте, що діється, чи так собі питаете? — у свою чергу запитав він здивовано.

—Не знаю... Але здогадуюся, що всі ви хочете загарбати мого чека.

—Не всі, пане колего, не всі, — сказав він, наголошуючи на останньому слові.

—А хто?

—Я скажу вам, але хай це залишиться між нами.

—Обов'язково! —ствердив я. —Кажіть, хто.

—Ваш найкращий друг Мулик-Луцик і з ним наш волинський чорний піп Степан Ярмусь.

—Мулик-Луцик?! — вихопилося в мене.

—Так. Він сказав, що вам досить 1000 долярів, що їх ви дістали від Шевченківської фундації. Тому весь чек належить нам.

Ця вістка дуже схвилювала мене, і я дивився на Подворняка мовчки. А він тим часом додав:

—Видання вашої книги коштуватиме не більше як три тисячі долярів. За ці гроші з вдячністю видадуть вам і німці-місіонери..

—Дякую за пораду, але мені заборонено друкувати книжку в бізнесовому видавництві, — сказав я. — Хотів би знати, коли відбудеться засідання проводу вашого Інституту.

—Завтра увечері.

—Чудово, — сказав я. — Чи можете полагодити мені одну справу?

—А чому ні, можу, — погодився Подворняк.

—Скажіть проводові, що я забороняю інститутові друкувати мою книжку, і в зв'язку з цим нехай повернуть чека назад до Канадського уряду.

На другий день до мене дзвонить мій адвокат Сергій Радчук, член правління Інституту дослідів Волині.

—Слухайте, друже! — сказав він досить веселим тоном.

— Я хотів би вас побачити.. Знайдіть трохи часу і завітайте до мене.

—У якій справі? — запитую.

—Скажу усе в офісі.

Незабаром я був у нього.

—Не відсылайте назад чек, бо це буде не тільки сором для нашої спільноти, — мовив він, — а й ніколи більше ми не дістанемо від федерального уряду ні цента на розвиток української культури в Канаді. Від інституту ви дістанете тисячу дев'ятсот долярів за працю над книгою, а решта буде використано на її видання. Раджу вам погодитися з цим.

—Що ж, нехай буде так, — сказав я після недовгої задуми.

— Чека не відсылатимемо. Нехай друкують книжку...

Невдовзі після цього зустрічаю в аптекі Мулика-Луцика, свого зрадливого “друга”. Глянув я на нього з гіркою іронією і сумно відвернувся...

Що зробила б інша людина на його місці? Безперечно, вибачилася би, спробувала поновити дружні стосунки, щоб згладити неприємне враження, не залишати в душі гіркого сліду. Та не так вчинив Мулик-Луцик. І він, і його родина почали зводити на мене різні наклепи та намови. І його “радник” о.Степан Ярмусь всіляко мстився мені...

Чому? Відповідь у мене одна: тому що я не з “волинської України” і чужий для них. Гірко і боляче.

Розділ тридцять восьмий

Коли вийшов у світ перший том книги “Українські письменники в Канаді”, а це було 1980 року, я приступив до роботи над другим томом і ненастінно мозолився над тим як випустити друком другий том “Смертельної дороги”.

Саме в цей час очолив адміністрацію Андрій Павлик, дуже порядна і симпатична людина. Ознайомившись зі змістом другого тому моїх мемуарів, він сказав редакторові ”Українського голосу” друкувати його, як і перший, а після завершення публікації видати окремою книгою.

Так і сталося. Другий том моєї автобіографічної повісті побачив світ 1983 року. Через рік німці-меноніти видали окремою збіркою мою лірично-сатиричну поему “Сон”, спонзоровану моїми добрими приятелями.

У перерві між творчою працею та видавничими клопотами я любив господарювати біля хати. Це починалося тоді, коли манітобська холодна провінція уже дихала травневим теплом.

У нас був невеличкий город, на якому ми вирощували помідори та іншу городину. Це вимагало чималих фізичних зусиль. Щовесни мої сини копали землю й розпушували її, яка впродовж дуже короткого і спекотного літа ставала надзвичайно твердою і при копанні виверталася великими сухими грудками.

Щороку наш город ставав все кращим і більш упорядкованим. Він милував око, і я любив на ньому поратися. Це були чи не найкращі хвилини моого

відпочинку від розумової праці. Пригадую червень 1984 року. Я саме викосив косилкою траву, попідтінав троянди і декоративні кущі, які прикрашали нашу садибу і створювали особливий затишок. Ми любили з дружиною виходити з хати, щоб спочити серед цього свіжого і пахучого зілля, яке нагадувало нам рідну Україну. Після цього я готовував до друку “Поєдинок з дияволом” англійською мовою і моя робота ішла продуктивніше і натхненніше.

Але 14 червня зі мною сталося нове велике нещастя. Під час буденної телефонної розмови я несподівано відчув, що зі мною щось не гаразд. Телефонна трубка випала з рук і з гуркотом впала на підлогу.

Присівши на стілець я відчув, що лівий бік затерп, а ліва рука задерев’яніла. Я спробував поворухнути нею, але не зміг. Розтирав правицею ліву руку, пощіпував її, але не відчував ні болю, ні доторку. З відчаєм і розгубленістю дивився на дружину.

–Що сталося з тобою? – з тривогою в очах запитувала вона.

Я розповів про свій стан.

Дружина підхопила мене, і я поволі підвівся на рівні ноги.

–У тебе строк, – сказала вона. – Ти можеш іти?

–Тільки з твоєю допомогою.

–Тоді їдьмо до нашого лікаря.

Ми якось добралися до автомашини і за кілька хвилин були в лікарія. Оглянувши мене, він підтвердив діагноз дружини – строк (параліч) лівого боку і сказав:

–Зараз же їдьте до Вікторії шпиталю. Я теж негайно прибуду туди.

У шпиталі лікарі підхопили мене і відразу приступили до різних процедур. Їх старання не пройшли марно.

Поступово мій лівий бік став трохи чутливіший, я також відчув свою ліву руку. Щоб хвороба не ускладнилася я був постійно під наглядом лікарів, і тільки через тиждень мене виписали додому.

З того часу почалися мої смертельні дні. Я боявся повернення паралічу, до того ж відчував, як перед першим нападом хвороби, біль у грудях. Цей біль зростав і я гамував його нітрогліцерином.

Від мого строку пройшло п'ять тижнів, але він ні вдень, ні вночі не давав мені спокою. Я не міг повернутися, ночі стали суцільною мукою. Треба було щось робити, аби запобігти більшому лиху і стишити біль у грудях. Тому Галя зателефонувала відомому лікареві-хірургові Ю.Барвінському, визнаному спеціалістові з серцевих недуг, і попросила його оглянути мене. Він, знаючи мене як письменника, відразу ж погодився.

Ю.Барвінський був спеціалістом серцевих клапанів. Визначивши зношеність та недолугість моїх кровоносних артерій, спровадив мене до свого колеги хірурга К.Варріана, спеціаліста кровоносної системи. Оглянувши мене і дізнавшись про мій недавній параліч, біль у грудях та вживання нітрогліцерину, сказав:

–Щоб з'ясувати стан вашої кровоносної системи посилаю вас на ендджіограму, тобто на спеціальну перевірку кровоносних артерій.

–Думаете, що мої артерії в тяжкому стані? – запитав я стурбовано.

Він зажурено глянув на мене, трохи помовчав і сказав:

–Зі завтрашнього дня я йду у відпустку, тому передаю вас в руки хірурга Кіма. Це добрий спеціаліст. Якщо виникне потреба, він зробить те, що зробив би я.

Мені залишалося тільки подякувати йому.

Перевірка моєї кровоносної системи відбулася 4 серпня 1984 року. Вона виявила, що моя лівобічна артерія, яка живить мозок, в дуже небезпечному стані. І мене одразу ж стали готувати до операції.

Це небезпечне хірургічне втручання відбулося 13 серпня 1984 року. Як з'ясували хірурги, лівобічна артерія настільки атрофувалася, щоожної хвилини мені загрожувала смерть. Операція, що мала тривати дві години, затягнулася на чотири. Доктор Кім з винятковою запопадливістю рятував мені життя і домігся свого.

Наступного дня після операції він сказав мені, що 19 серпня відпустить мене додому. Я радів і знову вкотре переживав щось подібне ніби вдруге народився на світ. Серце мое було сповнене вдячності до доктора Кіма, який так успішно завершив складну операцію. Поволі я повертається до нормального стану здоров'я.

У цей час лікар Кім пішов у відпустку й доручив мене хірургові Баттячерії, який мав виписати мене з шпиталю 19 серпня. Але цього ж дня він повідомив, що затримує мене на кілька днів для крашої перевірки моїх серцевих артерій. Між іншим він сказав:

–Ваші серцеві артерії в катастрофічному стані.

Я здивовано дивився на нього.

–Дуже забльоковані, – пояснив він. – Одні на 90 відсотків, а інші на 94.

Він намалював на листку паперу серце з артеріями і підкреслив в артеріях забльоковані місця.

–Ось у такому стані ваші судини, – сказав він, пильно дивлячись на мене.

–Що це означає, докторе? – спитав я, стримуючи його проникливий погляд.

—Це означає, що вас треба рятувати, і я зроблю все, щоб цього домогтися. При операції додам до ваших забльокованих вен п'ять обходів, і, повірте, все буде добре. Артерію на нозі для обходів маєте в доброму стані.

—Коли відбудеться операція?

—Десятого грудня, — відказав він. — Не раніше. Приспішити її не можу, бо багато хворих очікують на такі ж операції. Тому перебуваючи перед операцією вдома, ви мусите у своєму загрозливому стані бути обережним, спокійним і суворо дотримуватися дієти.

Розділ тридцять дев'ятий

Відходячи, доктор Баттячерія ще раз глянув на мене, але так уже, ніби відходив від мене з боязню. Значить, думав я, кепські мої справи. Зовсім погані. Удар серця може трапитися у будь-яку хвилину... Невже це мої останні секунди.... хвилини... дні... земного життя?

Моя Галонька десь уже спішить, щоб забрати мене додому. Сказати їй у якому я стані здоров'я — це шокувати її. Але мушу сказати, бо пізніше нарікатиму на свою мовчанку.

Та ось і вона. Уже біля мене, в моїй палаті. Привітно посміхнулася і сказала:

—Одягайся і їдемо додому. Швидше, наші хлопці не можуть дочекатися.

—І ти також? — кажу жартома, щоб підтримати її у веселому настрої.

—Я також, — мовила вона. — Але про себе помовчу.

Я глянув на неї з стриманою усмішкою.

—Мені одягатися заборонено, — сказав я.

—Як це? — скрикнула вона, глянувши на мене збентеженим поглядом.

—Доктор Баттячерія затримує мене на декілька днів.

—Чому?

—Хоче більше знати, що діється з моїми серцевими артеріями.

Галина не зводила з мене збентеженого погляду.

—Що сказав він після попереднього огляду?

—Що? Сказав, що зі мною діється недобре.

—Як саме?

Довелося розповісти їй усю правду.

—Коли він оперуватиме тебе? — запитала дружина, вислухавши мене.

—Десятого грудня.

—Десятого грудня? — перепитала вона.

—Раніше не може... Але я вірю, що все буде добре.

—І я вірю...

—Коли доктор Боттячерія випише мене, я зателефоную, щоб ти забрала мене додому.

—Будь спокійний, — лагідно усміхнулася вона. — Я молитимусь за тебе...

Вечоріло... У маленькій шпитальній палаті я був насамоті. Поболювало трохи у грудях навпроти серця. Але біль то піднімався, то вщухав. Я не кликав медсестер на допомогу, а вони самі не з'являлися. Тому самотність все більше і більше поглинала мене, ніби я провалювався у якусь безодню. Разом з тим зростали неспокійні думки.

Як там моя сім'я — дружина і сини? Якими близькими вони були мені, а тепер стали ще ближчими у ці важкі критичні хвилини. Якби мені хотілося, щоб вони були такими ж близькими між собою і після мене. Після цього я взяв листочек паперу і написав їм свій заповіт.

У ньому я просив синів завжди бути невідступними братами, допомагати один одному у біді, триматися один

одного, бо нішо так не з'єднує людей, як рідна кров, а чужі з'являються і відходять. А ще я просив їх, щоб любили і шанували свою матір, бо вона найдорожча вам у світі людина, а всі решта – лише прохідні люди.

Пишучи це, мені легше дихалось і влягався рій думок. Я й не зчувся як накотився на мене сон, і я втратив відчуття реальності. Мені приснилося, що ми з дружиною, зовсім юні, святкуємо у моєму рідному селі Івана Купала. Ніби сплів я в садку вінок з квітів та вишневих ягід і накинув його на голову своїй коханій, що квітла як рожева троянда між квітами, зачаровуючи мене своєю красою.

Прокинувшись, я ще довго перебував під владою дивного сновидіння. Картини, побачені у сні, були такими яскравими і живими, а щойно пережиті почуття настільки глибокими, що рука мимоволі потягнулася до ручки і невдовзі на папір лягли такі рядки:

Відходять розпатлані дні
І ночі – отак, як було...
Сьогодні насnilось мені
Мое злотобарвне село.
Ненache я стрінувся з ним
У роки юнацькі мої
Під небом моїм голубим,
Що тче золоті ручай..

Обабіч всміхнулись хати
Білесеньким сміхом мені,
Немов би збиралися йти
У мандри веселі й гучні.
В ярку, де вилискував став,
Спинив мене рідний садок
І з любим привітом подав
Віночок з ягід і квіток.

Його у селі на горбі
Купальського вечора я
Надів на голівку тобі,
Рожева трояндо моя.
Здавалось вітрець засинав
І сипався з неба цвіт,
Бо в серці своєму я мав
Тебе і з тобою весь світ.

Цим віршем я любувався доти, поки не заполонив мене ще міцніший сон, щоб у своїх обіймах тримати мене до ранку.

Після остаточного огляду моїх артерій доктор Боттячерія зайшов до мене вранці 22 серпня. Виглядав він ще більш худорлявим, ніж я бачив його попереднього разу, з ще більш заклопотаним і втомленим обличчям.

—Після детального огляду ваших артерій я остаточно пересвідчився, що операції з відкритим серцем не уникнути. Треба готуватися до неї. Вірю, що зроблю все якнайкраще і все буде добре, але при умові, що ви будете дотримуватися повного спокою, вранці та вечером перебуватимете надворі у холодку, уникатимете сонця і спеки, а також суворо дотримуватиметься дієти. Вас повідомлять, коли буде призначено операцію і покличуть до шпиталю, а поки що можете відправитися додому.

З допомогою дружини, яка пропрацювала майже 20 років медичною сестрою, мені вдалося благополучно перебути цей тяжкий час. 6 грудня мене покликали до шпиталю і почали готувати до операції. 9 грудня мене провідали дружина з сином Юрієм, і ми просиділи разом до 11 годин вечора.

—Як почуваєш себе? — раз-по-раз допитувалася дружина.

—Як? Ви уявляєте, як почувають себе такі хворі, як я, перед тяжким випробуванням. Це ж відбувається і зі мною. Але я в такому стані жити не можу. Тому вирішив лягати на операційний стіл. Пощастиль мені живим вийти з цього стану — добре, не пощастиль — значить така моя доля.

—Пощастиль, — запевняла дружина. — Ти не раз у житті проходив смертельну дорогою, то вийдеш і цього разу.

—Вийдеш, вийдеш, — підбадьорував мене Юрій.

—З вашою підтримкою буду боротися до кінця і не перестану вірити у перемогу, — впевнено сказав я.

Вранці десятого грудня, за годину до операції, дали мені укол для заспокоєння нервової системи, як сказала медсестра, і повезли в операційну кімнату. Опинившись на операційному столі, не знаю, як і коли я втратив під наркозом пам'ять...

Пізніше від дружини довідався, що операція тривала 5 годин, і, як і сподівався хірург, пройшла успішно. Після операції ще день я перебував під особливим контролем, а потім під спеціальним доглядом.

Сили покинули мене і я почувався дуже кволим. Понад півроку виходив з цієї останньої (як здавалося тоді мені) в житті смертельної дороги на безпечний шлях. І, як завжди до цього, з великими труднощами і неймовірними зусиллями, вийшов....

Розділ сороковий

У моїх поезіях, прозі та публіцистиці в дуже гострій непримиренній формі я завжди виступав проти московсько-чекістського окупанта України, борючись

словом за її волю, самостійність і незалежність. Комуністи на Заході і Сході “вшановували” мене брутальними і наклепницькими відповідями, звинувачували в тому, що виступаю нібито проти свого, українського народу, який в Совєччині живе “вільним культурним і заможним” життям.

Ці комуністичні обвинувачення з’являлися час від часу вsovєтській пропагандистській пресі, а також в окремих книгах, опублікованих в Совєччині, зокрема: “Правнуки погані М. Терлиці, “Розповідь про неспокій” Юрія Смолича, у львівському журналі “Жовтень” та інших.

М. Терлиця та Ю. Смолич обвинувачували мене у співпраці з німцями, сподіваючись, що канадський уряд депортує мене за межі країни як колишнього громадянина підсоветської України, і я опинюся в лабетах чекістів.

Такого, звичайно, не могло статися, тому що було загальновідомо, що я, як член уряду проголошеної 1941 року державності у Львові і як пропагандист проти совєтської нацистської окупації України, був ув’язнений німцями в лонській в’язниці з вироком смерті. Після несподіваного звільнення німці скіпили мене і під конвоєм відправили до Німеччини на примусову муштру. Пройшовши нелюдський вишкіл, я знову силоміць був відправлений в українську дивізійну газету “До бою”. Але до редакторської праці мене не допустили, а змусили працювати фізично, як сотні тисяч інших скоплених німцями українців.

Ось така співпраця у мене була з німецькими нацистами. Тому усі сподівання червоних убивць і “наших” українських яничарів узяти мене легально живого у свої руки провалилися. Однак на цьому вони не вгамувалися і чекали слушної нагоди, щоб поквитатися зі мною. Така нагода у них невдовзі трапилася...

1983 року українці на чужині відзначали 50-річчя великого голоду в підсоветській Україні, штучно створеного Сталіним та його злочинною клікою, щоб загнати мільйони українців у примусове рабство і втримати в ньому. Цю чорну дату відзначали українці під манітобським парляментом у Вінніпезі.

На цьому відзначенні я виступив як живий свідок і жертва голодомору, а після промови прочитав вірш “На українському цвінтари”, що народився в ці голодні роки на Україні. Цей вірш справив велике враження на присутніх і прозвучав з вибуховою силою, а через кілька днів після цього вийшов в англійському і німецькому перекладах. Несподівано після виступу і публікації вірша я опинився в смертельному становищі...

Саме у цей час жиди обвинувачували канадський уряд, що він нібито приховує сотні й сотні українців, які під час нацистсько-комуністичної війни винищили сотні, а то й тисячі жидів. Це обвинувачення українців у масовому терорії жидів було найліпшим підтекстом депортувати з Америки й Канади небезпечних для совєтського режиму українських патріотів, щоб стратити в Советчині.

Під потужним натиском канадського жидівського конгресу уряд створив 1985 року спеціальну комісію під проводом судді-француза Дешена, з метою виявлення серед українців та інших національностей Канади тих, що вбивали жидів. Тих, хто потрапляв під такі звинувачення, позбавляли канадського громадянства і примусово відправляли в окуповану Україну в руки чекістських вбивць. Советчики зногою запустили на повні обороти свою пропагандистську машину, звинувачуючи українців не тільки в співпраці з нацистами, а й антисемістських виступах і навіть убивстві жидів. Цю

справу було доручено енкаведистами за велику оплату “гнилому племінникові” великої поетеси (за Маланюком) Юрію Косачу – до того ж колишньому агенту гестапо в Берліні. Отримавши від енкаведистів сфальсифіковані наклепи, спрямовані в першу чергу проти відомих політичних діячів і патріотів, Юрій Косач розгорнув бурхливу діяльність, виступаючи в пресі під прибранним прізвищем Валерія Стиркула. Невдовзі друком вийшла його книга англійською мовою під назвою “Ми обвинувачуємо”, профінансовану енкаведистами. З усього було видно, що книга спеціально розрахована для тиску на Комісію Дешена...

У цій “книзі”, якщо її так можна назвати, Валерій Стиркул (Юрій Косач) обвинуватив з енкаведистською безапеляційністю у співпраці з нацистами відомих українських патріотів, борців за волю України. Називаю тільки окремі імена – митрополит Мстислав, Кубійович, Шандрук, Луців (Драган), Степаненко, Куропась, Стецько, Лебідь, Шухевич, Гай-Головко...

Після викрадення мене енкаведистами в Інсбурку і неймовірної втечі з лабет смерті, гестапівець, а пізніше енкаведист Валерій Стиркул (Юрій Косач) звинуватив мене в своїй наклепницькій статті, опублікованій в “Літературній Україні”, не тільки у співпраці з німцями, а й в антисемітській діяльності. Не виникає сумніву, що з “книжкою” і статтями українською та англійською мовами Стрикула комісія Дешена була добре ознайомлена. Про це подбали зацікавлені особи. Але в руки членів комісії потрапили і спеціальний лист-документ гестапо зі Львова у Берлін від 4 липня 1941 року, в якому повідомлялося про акт проголошення Української державності з додатком прізвищ осіб, які увійшли в склад

уряду прем'єр-міністра Ярослава Стецька. Був у тому списку і я – міністр інформації. Це, звісно, відVELO від мене навислу загрозу, бо минуле говорило саме за себе. Після цього донесення у Берлін на другий день було схоплено і кинуто у в'язницю прем'єра Я. Стецька, а невдовзі й інших членів уряду, в тому числі й мене. Перебуваючи в львівській лонській тюрмі у камері смертників, звідки щоденно виводили людей на розстріли у Личаківський ліс, я уже не сподівався на порятунок. Але втручання митрополита Шептицького стало тим чудом, що вирвало мене з лабет смерті.

Ця згадка і події навколо “книги” В. Стиркула, що черговий раз повели мене смертельною дорогою, спонукали відшукати поезію “Відповідь Валерію Стиркулу (Юрію Косачу) і його чекістським працедавцям”, написану 18 лютого 1985 року. Подаю її у незміненому вигляді:

Чого ви гарчите, московські людолови,
З союзної тюрми, що зветься СССР?
Я в людській крові не ходив ніколи,
А ви ходили й ходите тепер
У нашій крові. Ходите дні й ночі,
І дивитесь, щоб не втопитися у ній.
Віщую я у дні мої пророчі, –
Не довго вже землі пробуджений моїй
Носити вас, гидку червону погань,
Яку навіяло із півночі до нас,
І в плетиві отруйної дороги
Закінчиться скривавлений ваш час.

Книга Валерія Стиркула англійською мовою вийшла саме в той час, коли засідала Комісія Дешена. З цієї книги члени комісії повинні були довідатися, що невдовзі після мого несподіваного виходу з тюрми німці схопили мене і

силоміць відправили до Німеччини на муштру, а потім, як уже згадувалося, до редакції газети “До бою”.

Усі ці наведені факти вказують на те, що й перелічені Ю.Косачем інші державні діячі постійно вели непримиренну боротьбу з совєтчиками, відстоювали право України на державність і самостійність. За те ж саме в ті ж часи боролися самі жиди з англійцями. Я воював не проти українського народу, як звинувачував мене підступний Іуда та його господарі, і не з московським та жидівським народом, а з українсько-яничарськими, московськими і жидівськими енкаведистами, які посідали й нищили невинних людей в Україні та за її межами.

Безперечно, комісія Дешена знала імена справжніх убивць і організаторів жидівських погромів під час Другої світової війни. Але вони не виплили на поверхню. Зокрема вбивство московськими енкаведистами жидівських лікарів, які нібито хотіли отруїти Сталіна; убивство сотень жидівських політичних діячів, письменників та поетів (серед них Маркіша, Квітки і Ферера, яких я знав особисто), нібито замішаних у кримській афери. Валерій Стиркул (Юрій Косач) це пропустив у своїй книзі “Ми обвинувачуємо”, бо це було не на руку його замовникам – московським кадебістам. А жиди, що зазнали великих людських втрат від рук совєтських каральних органів, мовчали, бо москалі – це **сила**, а українці слабкі, після довготривалого поневолення (як це було довгий час і з самими жидами) вони ледве спинаються на ноги, отож на них можна тиснути....

Розділ сорок перший

Після виходу в світ 1986 року англійською мовою мого “Поєдинку з дияволом” з’явилося кілька позитивних

відгуків в англомовній пресі, зокрема: “Winnipeg Free Press, December 6, 1986”; “The Toronto Star”, December 21.1986; “The Ukrainian Weekly” – New Jersey.

Відгукнулися позитивними рецензіями і кілька українських часописів і журналів.

Цю книгу продавали у багатьох вінніпезьких англомовних і українських книгарнях, і весь наклад швидко розійшовся. Багато людей дзвонили до мене по телефону, дякували за працю. Але були й такі, у яких моя книга викликала лють і роздратування. Вони захлиналися від гніву та обурення. Це викликало в мене притаєне почуття радості, бо означало, що книга потрапила в ціль, вона виконує свою культурну і політичну місію, розвінчуючи страхіття Імперії зла (за Рейгеном), що майже наглуно приховувалося від вільного світу.

Після видання “Поединку з дияволом” англійською мовою і лірико-сатиричної поеми “Сон”, мої земляки невідступно просили мене написати книгу про великий голод 1932-33 років в Україні.

–Ті письменники, що пережили голод, уже відійшли з цього світу, – говорили вони. – Лишилися тільки вій. Візьміться за цю, таку потрібну, тему.

–Спробую, – відповідав я.

Працюючи над книгою, якось я завітав до адміністратора “Українського голосу” Андрія Павлика – людини винятково коректної, щирої і доброї, як уже наголошувалося. Зустрів він мене привітно й гостинно.

–Знаю, що привело вас у нашу редакцію, – усміхнувся він своєю приязною усмішкою. – Написали щось нове і хочете у нас друкувати.

–Ще, пане Павлику, не написав, але пишу....

–На яку тему?

–Про великий голодомор в Україні.

—Чудово! — вигукнув він захоплено. — Поплещу вас за це по плечі.

Він справді підвівся з-за столу і по-дружньому поплескав мене.

—Якщо дещо уже написане, то чи не можете дати до друку в “Українському голосі”?

—Можу, — відказав я, зворушене. — Можу, пане Павлику! Робота над книгою просувається успішно...

Він ще якусь хвилину приглядався до мене, а потім сказав:

—Думаю, що коли закінчимо друкувати в “Українському голосі”, то видамо її окремою книгою, накладом 1000 примірників, бо знаємо, що пишете майстерно й цікаво, ваші книги завжди розходяться швидко, ви дістанете з них 100 авторських примірників. Таким буде ваш гонорар. Згоджуєтесь?

—Абсолютно! — вигукнув я, бо від такої приємної несподіванки у мене пішла обертом голова.

Отже, домовившись з Павликом про публікацію книги, яку я назвав “Їм дзвони не дзвонили”, я відчув творче піднесення і внутрішню радість. З тим почуттям жив і працював. І все ж ми з дружиною відчували у Вінніпезі самотність. Наші сини підросли, здобули освіту і обидва працювали у Ванкувері. Ми, звісно, підтримували з ними тісні зв’язки, бо наші родини завжди були дуже зближені і дружні. Але сини відчували відірваність від рідного дому, а ми від них.

Юрко і Лесик часто писали і дзвонили по телефону, запрошуvali нас у гості.

—Тут тепліше, як у вашому льодовому Вінніпезі, — переконували вони. — Переїжджайте, бо тяжко без вас.

Але гнітила нас не лише відірваність від синів. З плинном літ родина дружини зазнала великих змін. Батько і мати,

які були дуже добрі в ставленні до нас і наших дітей, і з якими ми так міцно зрослися, відійшли в інший світ. Брата Олеся розбив параліч, і він на все життя опинився в будинку інвалідів. Молодший брат Юрій жив в іншому місті. Все це, зрозуміло, теж підсилювало нашу самотність, і ми після довгих вагань та роздумів нарешті вирішили переїхали у Ванкувер.

Перед від'їздом у червні 1987 року я ще раз зайшов до Павлика, щоб довідатися, коли друкуватимуть мою повість.

—Десь незадовго після того, як ви вийдете до Ванкуверу, — сказав він. — Сто примірників ми надішлемо вам відразу після виходу книги друком. — Хвилину помовчавши, він додав.—Якщо маєте щось із попередніх своїх книг, то залишіть у нашій крамниці. Ми розпродамо їх — ваші книги розходяться швидко.

Я подякував цьому надзвичайно доброму і сердечному чоловікові. Наступного дня приніс до книгарні по десять з усіх моїх книг вартістю на 300 доларів, попередньо відрахувавши 30% за продаж у крамниці.

Через кілька днів ми розпрощалися з Вінніпегом, у якому прожили тридцять сім років і до якого дуже звикли...

У Ванкувері ми часто зустрічалися з нашими синами, і жити стало цікавіше та веселіше. Та й погода тут була кращою, а головне — теплішою, як у Вінніпезі, що для літньої людини немаловажно. Подобався нам і вигляд міста — сучасного, цивілізованого, з одного боку оточеного незайманою природою, а з іншого — водами Великого тихого океану. Вдень ми з дружиною порядкували в хаті та надворі, а вечорами я брався до творчої праці. Книга “Їм дзвони не дзвонили” вже лежала

в мене на столі. Поволі я доводив до ладу другий том книги “Українські письменники в Канаді”.

Старість підступала до нас і з нею посилювалася туга за Україною. Майже піввіку ми не бачили нашої милої рідної землі. Не важко здогадатися, що діялося в наших серцях.

Саме в цей час сталися в Україні великі події. 24 серпня 1991 року в Києві було проголошено Декларацію про самостійність і незалежність Української Держави. Це стало для нас найбільшою радістю за всі роки вимушеної еміграції. Раділи з нами і наші сини, що народилися в Канаді та за духом були українцями.

1992 року ми з дружиною і сином Юрієм вилетіли в Україну. Ця незабутня світла подорож осяяла нас українським сонцем і зігріла зболені на чужині душі... Про них я розповів у детальному репортажі-звіті.

Після повернення з України я довів до кінця другий том “Українські письменники в Канаді” і підготував його до друку. На видання його треба було щонайменше чотири тисячі доларів. А де я міг узяти їх? Одні не давали їх із заздрості, інші через повне збайдужіння до розвою рідної культури і мови. Коли я звертався до таких, вони пропонували “випити й підрубати” й тільки; ще інші, коли заходила мова про книжку, просто тікали од мене, бо вважали мене за невиходця з “їхньої України”.

Але інколи щастя приходить несподівано, коли уже не чекаєш його. Так трапилися й зі мною.

Якось біля нашої місцевої православної церкви після Служби Божої ми з дружиною познайомилися з Ізидором Горецьким, уродженцем мальовничої Буковини. Цей літнього віку чолов'яга, був високого зросту, замолоду і в пізніші роки працював учителем в канадській англомовній школі. Він був освіченою людиною,

толерантною і виваженою у судженнях, з широким колом зацікавлень. Він купив для своїх дітей кілька примірників “Поєдинку з дияволом” англійською мовою і після цього у нас зав’язалася розмова. Між іншим він запитав над чим я працюю, і я розповів, що підготовив до друку другий том книги “Українські письменники в Канаді”. Але при цьому додав, що рукопис лежить на столі, чекаючи видавця.

–Чекає видавця? – спитав він з притиском. – Я знайду його вам.

–Кого? – схопився я за його слова.

–Ветеранів Альберти, – відповів він. – Вони мають поважну суму на культурні потреби.

Горецький дав мені адресу ветерана Володимира Шарика, і я відразу зв’язався з ним. Після знайомства розповів йому про свою книгу й пошуки видавця для неї.

–Скільки треба на її видання?

–Щонайменше 4000 доларів.

Ми виділимо їх на вашу книгу.

Управа ветеранів підтримала його пропозицію, і він невдовзі вислав мені чек на цю суму. Не зволікаючи, я виїхав у справі видання книги до Вінніпегу.

Був гарний сонячний день, що створювало мені додатково піднесений настрій. Одухотворений і піднесений, подався у видавництво “Тризуб”, де друкувався “Український голос”. Там зустрівся з Анною Ралько, директором видавництва, і Настунею Куропас, менеджером.

Розповів про мету свого приїзду, зазначивши, що хотів би видати книгу не в чужих видавців, а у своїх.

–Дуже добре, що ви даєте нам замовлення саме в той час, коли ми перебуваємо у тяжкому фінансовому стані,

– зворушене сказала Анна Ралько. – Дякуємо щиро за це. Друкуватимемо книгу відразу, як тільки отримаємо рукопис.

–Перешлю його негайно, – пообіцяв я.

Після виходу на пенсію я завжди допомагав редакції “Українського голосу” безкоштовно, а тепер вирішив допомогти фінансово. При цьому згадав, що крамниця має повернути мені триста долярів за книги, залишенні адміністраторові Павликіві перед моїм від’їздом до Ванкувера.

–Пані Настуню, – сказав я. – Крамниця має заплатити мені за книги невелику суму.

–Триста долярів.

–Беріть їх собі, – сказав я. – За це безкоштовно надсилатимете мені “Український голос”.

–Дякуємо вам, – сказала Анна Ралько. – Дуже дякуємо. “Український голос” надсилатимемо вам.

–Візьміть рахунок на триста долярів, – сказав я. – Він більше не потрібний мені.

Анна Ралько взяла його й поклала у книгу.

Повернувшись до Ванкувера, 17 серпня 1996 року я відправив рукопис другого тому книги “Українські письменники в Канаді”, і цього ж року дістав від менеджера видавництва “Тризуб” контракт. У ньому зазначалося, що видавництво зобов’язується випустити друком 500 примірників книги обсягом 192 сторінки, що коштуватиме 4884 долари. Завдаток складає 2000 долярів. Книга вийде з друку приблизно через 8 тижнів.

Я цілком був задоволений змістом контракту, підписав його і відправив Настуні Куропас. Також разом з контрактом видавництво отримало 2000 долярів.

Після відправлення контракту і завдатку пройшло понад вісім тижнів, а про видання книжки не було жодних

повідомлень. Через якийсь час довідуєсь, що Анна Ралько звільнила з роботи Настуню Куропас і на її місце прийняла Віталія Бута, для мене зовсім незнайому людину.

Десь за десять чи більше тижнів після відправки рукопису, контракту та завданку запитую по телефону в Анни Ралько, що сталося з рукописом і чому так затягується його видання.

–Нічого, – відповіла вона. – Там щось робиться... Але запитайте в управителя Бута, він дасть вам вичерпну інформацію.

Добиваюся до нього, але у відповідь чую те ж, що й від його керівниці...

Проходять тижні і місяці, а рукопис лежить без руху у видавництві. Десь через рік, наприкінці 1997 року, дізнаюся по телефону, що президентом видавництва “Тризуб” і редактором “Українського голосу” призначено о.С.Ярмуся, моого “ближнього”, що так мстив мені за Юрія Мулика-Луцика, покриваючи його недружелюбний засіб, учинений у зв’язку з виходом у світ першого тому книги “Українські письменники в Канаді”.

Передчуваючи, що справа з цим “отцем” не закінчиться чисто, я все ж звернувся до нього з питанням, у якому стані видання моєї книги. Передчуття не обманули мене. У надісланому на мою адресу листі від 17 липня 1997 року він повідомляв, що замість 192 сторінок (за кошторисом) набрано 224. І за ці сторінки (32!), папір та інші види продукції, на які зросли розцінки, я змушений до невиплаченої суми 2884 долари додати ще 1676 доларів. “Якщо ви, – писав він, – бажаєте вживати наші послуги, то повинні переслати нашому видавництву банковий чек на загальну суму 4560 доларів”.

Таке послання ошелешило мене і я відповів, що із збільшенням сторінок ми ще могли б полагодити справу, але за збільшення цін на папір та поліграфічні речі платити

не буду, бо це сталося не з моєї вини, а видавництва, що затягувало друк книги. Також не збираюся надсилати чек на суму 4560 доларів перед виходом моєї книги з друку, бо це не практикується в Канаді та Америці.

Разом з тим, він повернув мені набраного рукописа, забравши за його набір весь мій завдаток в сумі 2000 доларів.

Після цього мій “ближній” о. Ярмусь припинив надсилати мені “Український голос”, не повернувши 300 доларів, що його отримала від мене Н.Куропас. Кілька десятків потертих у крамниці моїх книжок (між ними і кільканадцять “Їм дзвони не дзвонили”, що залишилися з 900 випроданих примірників) він склав у коробки, мотивуючи тим, що мої книги, мовляв, не продаються.

Я був змушений забрати їх, щоб не сталося з ними того, що сталося під час війни з моїми поетичними збірками у Харкові та Києві, які спалили енкаведисти.

Гірке становище поетів на еміграції я описав в одній з сумних епіграм, що звучить так:

Навіщо музи, грації,
Що шле Господь до нас із неба?
Ми поетична нація,
Тому поетів нам не треба.

Невдовзі я здав готовий набір книги в німецько-менонітське видавництво і там видали мою книгу швидко, гарно і дешевше майже на 1000 доларів.

Розділ сорок другий

Після закінчення війни з “своїми” я відчував таку втому, що мусів відпочити. Але про відпочинок доводилося тільки мріяти: творча робота знову поглинула

мене. Ще раз переглянув і доповнив третій том моїх поезій.

У цей час сталася дуже несподівана, але вкрай хвилююча для мене подія. Молодий викладач Тернопільського педагогічного університету, письменник і літературознавець Петро Сорока написав і надістав мені монографію про мою творчість під назвою “Літературно-творчий шлях Олекси Гай-Головка”. У цій праці він глибоко і фундаментально дослідив мою творчість, тонко відчувиши специфіку моого творчого стилю. Знайомлячись з нею, я був глибоко зворушений і не вірив, що дочекався такого високопрофесійного дослідження моого творчого доробку.

Невдовзі після цього я дістав з вінніпезького англомовного видавництва книгу “Їм дзвони не дзвонили” в перекладі англійською мовою.

Трохи пізніше у Тернополі було видано книгу двох моїх поем “Скоропадський” та “Майдан св. Софії”, а також наукове дослідження “Творчість Олекси Гай-Головка”, в якій були зібрани праці професорсько-викладацького складу, студентів-філологів та вчителів. Автори дуже високо оцінювали мою творчу працю, розглядаючи її як помітний внесок у довготривалій боротьбі за самостійність і незалежність України. При цьому ми домовилися з доцентом Петром Сорокою, що він посприяє випустити у світ третій том моїх поезій. Це викликало в мене надзвичайну радість, адже я отримав змогу довести до кінця давній задум свого життя.

Я взявся “полювати” за грішми для видання цієї книжки. І мені знову поталанило. На цей раз відгукнувся Сем Лебедович, один з визначних людей нашої церковної громади. Пізніше він пообіцяв, що подзвонить до дружини і дотримав слова (я саме перебував у шпиталі), що ще додасть “пару долярів до попередньої суми на цю

книгу". Я з повною вірою в успіх відправив книгу в Україну, пообіцявши гарантоване фінансування і попросив не зволікати з друком книги. Незадовго після цього третій том поезій вийшов у світ.

У ці дні загостило до мене 90-ліття – вік великий і довгий у людському житті. Почалися відзначення цього ювілею. Перші привітання отримав я від дружини, синів та їх родин.

Щиро й сердечно вітали мене з 90-літтям і 70-літтям творчої праці багато літературознавців і письменників з України, зокрема: Юрій Мушкетик, Олесь Лупій, Віктор Кордун, Микола Семенюк, Петро Сорока, Віталій Карпенко, головний редактор "Вечірного Києва", Левко Хмельовський, редактор "Свободи", Святомир Фостун, головний редактор лондонської "Української думки", Лео Мол, відомий скульптор і мальяр, Володимир Жила, відомий літературознавець, Олекса Опанасюк, письменник з Житомира, Тетяна Торпе-Симиренко, магістер політології, Р. Василенко, театрознавець, Леонід Мартиненко, письменник (Градизьк) та багато інших.

У ці останні мої зимові дні під постійним покровом милої дружини і моїх синів з їх родинами, дяка Богу, продовжую творчу працю і з легкістю у душі пряму до іншого світу, звідки прибув сюди...

**Ванкувер
1999-2000**

Книги Олекси Гай-Головка

Сурмач. Краків-Львів, 1942.

Коханіяда. Авгсбург, 1947.

Поєдинок з дияволом. Том перший. Вінніпег, 1950.

Поєдинок з дияволом. Том другий. Вінніпег, 1950.

Одчайдушні. Вінніпег, 1959.

Поетичні твори. Том перший. Вінніпег, 1970.

Поетичні твори. Том другий. Вінніпег, 1978.

Смертельною дорогою. Том перший. Вінніпег, 1979.

Українські письменники в Канаді. Том перший.

Вінніпег, 1980.

Смертельною дорогою. Том другий. Вінніпег, 1983.

Сон. Вінніпег, 1984.

Їм дзвони не дзвонили. Вінніпег, 1978.

Українські письменники в Канаді. Том другий.

Вінніпег, 1979.

Гетьман Скоропадський. Майдан св. Софії. Тернопіль, 1999.

Англійською мовою

Duel with the Devil. Winnipeg, 1986.

For them the Bells did not Toll. Winnipeg, 1993.

Зміст

Замість вступного слова	5
Частина перша	8
Частина друга	67
Частина третя	126
Частина четверта	172

Літературно-художнє видання
Олекса Гай-Головко
СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ

Комп'ютерний набір і верстка Галини Турко

Підписано до друку 16.07.2001. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Умовн. друк.арк. 13,44.

Віддруковано у СМП «Тайп» з готових діапозитивів.
м. Тернопіль
вул. Чернівецька, 42
тел. 22-61-61

